

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

ГРґПІАБНО-ПОЛІТИЧНИЙ
І НАУКОВО-ЛІТЕРАТУРНИЙ
МІСЯЧНИК

IV

**ВИЗВОЛЬНИЙ
ШЛЯХ**

Суспільно-політичний і науко-
во-літературний місячник

Видає

Українська Видавнича Спілка

**LIBERATION
PATH**

Ukrainian Political, Social,
Scientific & Literary Magazine

Published monthly by
Ukrainian Publishers Ltd.

№ 4 (150), April, 1960, Vol. XIII.

Редагує Колегія

Головний редактор Г. Драбат

Редакція і Адміністрація:

237, Liverpool Road, London, N. 1., Tel.: NORTH, 1828

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ» НА 1960 РІК

Країна	річна передплата	піврічна передплата	чвертьрічна передплата	окреме число
Австралія	2 ф. 15 ш.	1 ф. 8 ш.	15 ш.	5 ш.
Австрія ..	70 ш.	35 ш.	19.50 ш.	6.50 ш.
Аргентина	200 пезів	105 пезів	55 пезів	20 пезів
Бельгія ...	275 б. фр.	138 б. фр.	75 б. фр.	25 б. фр.
В. Британія	2 ф. 4 ш.	1 ф. 2 ш.	12 ш.	4 ш.
Канада ...	8 дол.	4 дол.	2 дол. 40 ц.	80 цент.
Німеччина	18 н. м.	9 н. м.	4.50 н. м.	1.50 н. м.
Парагвай .	240 гуар.	120 гуар.	60 гуар.	20 гуар.
США	8 дол.	4 дол.	2 дол. 40 ц.	80 цент.
Франція ..	2.500 ф. фр.	1.250 ф. ф.	630 ф. фр.	210 ф. фр.
Швеція ...	28 кор.	14 кор.	7.50 кор.	2.50 кор.

В інших країнах — у переліченні на валюту даної держави

Адреси наших Заступників на стор. 2.

Обкладинка роботи проф. Р. Лісовського

ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАУ-
КОВО ЛІТЕРАТУРНИЙ МІСЯЧНИК

Кн. 4/76 (150)

КВІТЕНЬ, 1960

Річник VII (XIII)

Зміст IV-ої книжки

М. С.: БОРОТЬБА В СССР ЗА НАЦІОНАЛЬНІ ПРАВА	363
Максим Синицький: ВЕЛИКОДНЯ МОЛИТВА	368
Петро Кізко: ПЕРЕД ЧИМ ВОРОГ ДРИЖИТЬ	369
Лариса Мурович: ВДЯЧНІСТЬ	371
Инж. Д. Шалдїй: МОВА ПОКАЗНИКІВ	372
Петро Кізко: СУЧАСНИЙ ПЕЙЗАЖ	379
Богдан Бора: НА ПЕРЕХРЕСТІ; ЗАХОДОВІ	380
Володимир Савчак: БЕНДЕРСЬКА КОНСТИТУЦІЯ	381
Михайло Мухин: БІЛЬШЕ СВІТЛА (продовж., 6)	395
Олекса Воропай: РАДУНИЦЯ І ПРОВОДИ	403
Софія Наумович: МАРІЯ БАШКИРЦІВ	411
Богдан Бора: ПРОКЛЯТТЯ; СМЕРТЬ ЛИСТКА; ДО ЗЕРОВА. 424-426	
Лариса Мурович: НАШЕ ЗАВДАННЯ; ВИХОР	425
М. Л-ко: СТАРОГРЕЦЬКІ МІТИ (продовження, 4)	427
Богдан Бора: НЕДІЛЯ	437
Лариса Мурович: ПРИВИД; Петро Кізко: ТАК ТИХО... ..	438
од: АТЕНТАТ НА ГЕНЕРАЛА КУЧЕРУ	439
Петро Кізко: ЛИСТОНОША; М. Верес: ПІСЛЯ ГРОЗИ	447
Богдан Бора: НОВОРІЧЧЯ; МУЗИЦІ	448
Орчі: БАГРЯНИЙ КВІТ (повість, перекл. ОД., продовж. 4)	449
Степан Радіон: ЛЮДОЛОВИ (новеля)	466
Петро Кізко: БУВАЄ ТАК...; ПРИСВЯТА РОКОВІ	470
Проф. Сергій Жук: ОСТАННІЙ РОЗДІЛ ЖИТТЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО	471
Д-р Тиміш Олесіюк-Олесевич: СПОГАД ПРО ГНАТА ХОТКЕ- ВИЧА	473
— — БОЛЮЧА ВТРАТА	475
П. Слобожанський: ЗА ЯКУ СВОБОДУ БОРЕТЕСЬ?	476
— — Пожертви на пресовий фонд «Визвольного Шляху»	468

Передрук дозволений за поданням джерела

ВИДАЄ «УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА»
ЛОНДОН

ЗАСТУПНИКИ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

АВСТРАЛІЯ:

...“Library & Book Supply”
1, Barvon St.,
Glenroy 9., Victoria.

АРГЕНТИНА:

W. Zastawnuj,
Soler 5039,
Buenos Aires.

БЕЛЬГІЯ:

Omelan Kowal,
Bd. Charlemagne, 72, Bruxelles, 4.

КАНАДА:

P. Shevchuk, Esq.,
140, Bathurst St.,
Toronto, Ont.,

НІМЕЧЧИНА:

“Shlach Peremohy”,
München, 8.
Zeppelinstr. 67.

ПАРАГВАЙ:

I. Lytwynowuch,
Casilla de Correo, 70.
Encarnation.

США:

Very Rev. Paul Falco,
29, Wilson Str.,
Rochester 5, N. Y., U.S.A.

Дітройт і околиця:

M. Fedyshyn,
6786, Memorial St.,
Detroit, 28, Mich.

Нью-Йорк і околиця:

H. Cebrij,
721 E-6th Str.,
New-York City, N. Y.

Клівленд і околиця:

T. Wasyluk,
809, Starkweather Str.,
Cleveland, 13., Ohio.

ТУРЕЧЧИНА:

Sotnik Mikola Zabello,
Istanbul,
Beyoglu Posta Kutuso 224.

ФРАНЦІЯ:

“L'Ukrainien”
26, Rue de Montholon,
Paris 9 e.

Ціна цього числа в Кольпортерів і Заступників — 4 шіл.
Всіх наших Кольпортерів і Передплатників поза Великобританією просимо
розраховуватися з нашими Заступниками. Про кожну зміну адреси про-
симо повідомити головну Адміністрацію в Лондоні.

БОРОТЬБА В ССРС ЗА НАЦІОНАЛЬНІ ПРАВА

В останніх кількох місяцях в ССРС відбувся цілий ряд з'їздів комуністичних партій т. зв. національних республік. Побіч широко закросених пропагандивних виступів, що мали місце на цих з'їздах і стосувалися переважно до республіканських «досягнень у ділянці будівництва соціалізму», приділено багато уваги й боротьбі з проявами «буржуазного націоналізму».

Причиною цих нападів на «буржуазний націоналізм» були викриті впродовж 1958 і 1959 років у різних національних республіках «націоналістичні ухили» серед керівного партійного членства, серед інтелігенції, зокрема серед учених і письменників, як теж прояви національної боротьби, зокрема в Україні, що віддзеркалюються у процесах проти українського революційного підпілля.

Великого розголосу набрали, як в ССРС так і за кордоном, московські чистки, проведені в 1958 і 1959 роках у Туркестані, Азербайджані й Таджикистані. Всі ці чистки тісно пов'язані з викриттям «націоналістичних ухилів» серед комуністичних рядів згаданих республік.

Першою попала під операційний ніж Москви компартія Туркменії. В січні 1959 р. відбулася там генеральна чистка в ЦК компартії, жертвою якої впало ряд партійних достойників, включно з першим та другим секретарями компартії — Бабаєвим і Дурдуєвим. Ситуація в Туркменії була настільки поважною, що Хрущов вислав туди своїх спеціальних уповноважених Кириченка і Мухітдінова, що мали «прочистити» туркменську комуністичну партію від «націоналістичних елементів». Головні закиди туркменським комуністам були такі: Вони «негували большевицький принцип підбору кадрів, викривляли священний принцип інтернаціоналізму..., зневажливо ставились до кадрів інших національностей»

В ДЕНЬ ХРИСТОВОГО ВОСКРЕСІННЯ СКЛАДАЄМО НАЙКРАЩІ ПОБАЖАННЯ НАШИМ СПІВРОБІТНИКАМ, ЗАСТУПНИКАМ, КОЛЬПОРТЕРАМ І ЧИТАЧАМ.

ШЛЕМО ГАРЯЧИЙ ПРИВІТ НЕСКОРЕНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ НАРОДОВІ В УКРАЇНІ, УКРАЇНСЬКИМ НАЦІОНАЛІСТАМ ТА ВСІМ НАШИМ БРАТАМ І СЕСТРАМ, ЩО КАРАЮТЬСЯ В ТЮРМАХ, КОНЦТАБОРАХ І НА ЗАСЛАННЯХ.

ЩИРО ВІТАЄМО ІЄРАРХІВ І ВІРНИХ УКРАЇНСЬКИХ ЦЕРКОВ, ПРОВОДИ І ЧЛЕНІВ ЗЧ ОУН І АВН ТА ВСІХ УКРАЇНЦІВ У ЦІЛОМУ СВІТІ, ЩО ЖИВУТЬ І ПРАЦЮЮТЬ ДЛЯ ВИЗВОЛЕННЯ НАШОЇ ПОНЕВОЛЕНОЇ БАТЬКІВЩИНИ. ХАЙ ВОСКРЕСЛИЙ ХРИСТОС БЛАГОСЛОВИТЬ НАШІ ЗМАГАННЯ І СКРІПИТЬ НАШУ ВІРУ В НЕДАЛЕКИЙ ДЕНЬ ВИЗВОЛЕННЯ ПОНЕВОЛЕНОЇ УКРАЇНИ!

ХРИСТОС ВОСКРЕС! — ВОСКРЕСНЕ УКРАЇНА!

Редакція, Адміністрація і Друкарня
«Визвольного Шляху»

тощо. Іншими словами — ЦК туркменської компартії, трактуючи по-важно постанови XX з'їзду КПСС про поширення прав союзних республік, намагався ліквідувати в Туркменії русифікаційні впливи і ставив на відповідальні пости в партії, адміністрації та економіці туркменів.

Зараз же по чистці в Туркменії московсько-советська преса подала повідомлення про викриття «націоналістичних ухилів» в іншій азійській республіці СРСР — **Азербайджані**. На червневому пленумі ЦК компартії Азербайджану в 1959 році була проведена — під керівництвом хрущовського висланника Мухітдінова, — генеральна розправа з азербайджанськими «націоналістичними еретиками». Жертвами цієї чистки впав сам перший секретар компартії Мустафаєв та цілий ряд інших партійних достойників. Надрукована 11-го липня 1959 р. стаття в газеті «Бакінській робочий» ясно вказує, що головною причиною чистки були намагання азербайджанських комуністів звільнитися від надто «щирої опіки» Москви. Газета обвинувачує Мустафаєва та інших азербайджанських комуністів у тому, що вони нехтували засадами «соціалістичного інтернаціоналізму», ввели «заколот у зовсім ясні справи мови» та допускалися «викривлювання» історичних фактів.

«Нехтування засадами інтернаціоналізму» було в тому, що азербайджанці намагалися дерусифікувати партійний і адміністративний апарат. Вони усунули з ЦК азербайджанської компартії чотирьох москалів — другого секретаря, першого заступника прем'єр-міністра республіки, начальника відділу партійних органів і голову комітету безпеки (згадані пости, як правило, в усіх національних республіках обсажені москалями), а на їх місце поставили азербайджанців. Далі, вони схвалили постанову про те, що азербайджанська мова є урядовою мовою республіки та поробили ряд заходів у справі дерусифікації шкільництва. У відповідь Москва провела в ЦК азербайджанської компартії чистку, другим секретарем ЦК призначила колишнього голову комсомолу Семічастного, а головою комітету безпеки — знову москаля і наказала сприяти розвитку російської мови у школах Азербайджану.

Широка хвиля боротьби за національні права, що почалась була після смерті Сталіна, захопила також й інші азійські республіки СРСР. На тлі «націоналістичних ухилів» проведено чистку та усунено з компартії визначних місцевих комуністів у **Таджикистані**. Московська «Правда» з 1-го лютого 1960 року широко розписалась про гостру критику комуністичної партії **Киргизії**. Як повідомляє «Советская Киргизия», (24. 1. 1960) в Киргизії виявлено прояви націоналізму. Серед літераторів — пише ця газета, — найшлися люди, що під виглядом захисту національної культури зараховують до літературного наслідства киргизького народу реакційно-націоналістичні твори XIX-го століття. А при тому партійні організації не то не давали відсічі проявам націоналізму, а ще й підтримували їх. У зв'язку з тим бюро ЦК компартії Киргизії своєю постановою з 5 січня 1960 р. «осудило неправильні й політично шкідливі виступи» цілого ряду місцевих комуністичних керівників.

Опозиційні настрої на національному тлі помітні теж і в **Узбекистані**. Про це відверто говорив на другому з'їзді інтелігенції Узбекистану (в грудні 1959 р.) перший секретар компартії Радішов. Він гостро засуджу-

вав націоналістичні тенденції на культурному й економічному відтинках в Узбекистані, як теж і вороже ставлення узбеків до москалів. А ворожість ця проявляється в тому, що узбеки не хочуть визнати «історичних заслуг російського робітничого класу, російських комуністів, на чолі з великим Леніним, які підготували трудящих Середньої Азії до активної боротьби за перемогу революції і будівництво соціалізму».

Воротьба з проявами з «архинаціоналізму» — як висловився перший секретар компартії Латвії Пельше, — є однією з найбільш актуальних проблем у Балтицьких країнах. «Правда» з 27 січня 1960 р. надрукувала довшу статтю Пельше, яка виявляє, що фронт боротьби з «буржуазним націоналізмом» у Латвії, започаткований декілька місяців тому відомими чистками серед найвищих лотиських партійних достойників, далі загострюється й поширюється. Пельше примушений визнати, що націоналізм захопив теж і лотиську молодь та закликає у зв'язку з тим до рішучих протизаходів. Дісталось при тому й недавно усуненому за «націоналістичні ухили» з посту віцепрем'єра Берклаву. Пельше обвинувачує його в тому, що він та інші усунені функціонери «перекручували ленінське вчення», усували з партійних та адміністраційних постів у Латвії москалів, а на їх місце ставили лотишів. Прояви націоналізму мають — за його словами, — місце також і серед провідників лотиського комсомолу та серед широких кіл його членів.

У зв'язку з активізацією боротьби за національні права в Латвії в останній час розпочалась там чистка від націоналістичних елементів в адміністрації, пресі і партії, а також широка акція «перевиховання молоді в марксо-ленінському дусі». Пельше постановив вислати між молодь найкращих своїх агітаторів, які мають «збудити серед неї віру в перемогу комунізму» та повести завзяту боротьбу з ворогами, що «порушують приязне співжиття між народами СССР». Далі Пельше говорить про широку чистку серед працівників лотиської преси, яка «неправильно змальовувала життя в капіталістичних країнах і тим самим поширювала антисовєтські настрої». Так усунено майже весь редакційний склад комсомольської газети «Падомйо Йонанте», вечірнього щоденника «Pīga Балс» та журналу культури «Зваїзне».

Подібна ситуація існує і в двох інших Балтицьких республіках. Багато говорилось про «буржуазний націоналізм» на XII з'їзді компартії Литви, що зокрема загнодзівся серед студентської молоді та інтелігенції.

20 січня ц. р., ще до партійного з'їзду, в литовсько-совєтській пресі почалася нагінка на професорський склад та студентів Віленського університету. В той час відбувалась у Вільні т. зв. «республіканська нарада в питаннях інтернаціонального виховання студентів вищих учбових закладів», на якій були присутні, крім представників литовських комуністів, і представники Латвії, Естонії, Білорусії та Калінінградської області (колишнього Кенігсбергу, прилученого безпосередньо до РСФСР). На нараді — як подає газета «Советская Литва» з 21. 1. 1960 року, — багато говорилось про «прояви буржуазного націоналізму серед студентів віленських високих шкіл», а теж і про «антимарксистські погляди окремих учителів літератури, мови, історії і мистецтва». Вони — «ідеалізували минуле» та викладали з «буржуазно-націоналіс-

тичних позицій». У зв'язку з тим наступила широка чистка серед професорів і студентів, жертвами якої вправ ректор Віленського університету Ю. Булавас, заступник директора педагогічного інституту Лаужікас, проф. Лукшене та інші вчені.

В Естонії вже віддавна йде завзята партійна боротьба з «націоналістичними проявами» серед естонських партійців, інтелігенції, молоді та широких кіл населення. Подібно як в інших національних республіках ССРСР, Москва при допомозі своїх місцевих вислужників придушує «націоналістичні прояви» і в Естонії. А ці «націоналістичні» прояви — це фактично боротьба за національні права, прагнення і змагання до національної самостійности, оборона перед русифікацією і денационалізацією, словом — усе те, що в обставинах Африки й Азії московська пропаганда називає визвольною боротьбою проти імперіялізму.

Дещо інакше виглядає боротьба за національні права в Україні.

Проведені в Україні в 30-их роках (а теж і в пізніших) жорстокі масові ліквідації т. зв. українських націонал-комуністів, української інтелігенції, селян і робітників унеможливили будь-яку опозицію в компартії України чи взагалі в рамках наставленого Москвою режиму в Україні. Провідні партійні кола в Україні складаються фактично або зі зломаних і перестрашених минулим людей старшого покоління, які намагаються на кожному кроці маніфестувати свою лояльність до Москви, або з безідейних кар'єристів типу Кириченка, або, врешті, з маси опортуністів-поплентачів, які завжди служать сильнішому.

Починаючи від другої світової війни українську визвольну боротьбу ведуть широкі маси українського народу і лише завдяки їхній підтримці Українська Повстанська Армія могла довгі роки після війни вести широку революційно-визвольну боротьбу з Москвою. І лише завдяки їм може сьогодні існувати й активно діяти українське підпілля, що є проводом народу і несе відповідальність за визвольну боротьбу. А про розміри дії українських націоналістів свідчать процеси проти членів ОУН, що відбуваються в Україні, а теж широка пропагандивна московсько-комуністична акція проти «українського буржуазного націоналізму». Вплив українського націоналістичного підпілля сягає й поза межі України, аж до Казахстану, про що свідчить процес проти одного українського священика, який — як пише московсько-советська преса, — після довгої акції в підпіллі в Україні, переїхав жити до Казахстану і там організував революційні клітини. Про цілий ряд процесів в Україні проти членів ОУН тут не пишемо, а цікавих відсилаємо до інших статей та вісток у нашій пресі.

Після хрущовської господарської «децентралізації», в усіх національних республіках ССРСР появилася ще одна форма прояву націоналізму — т. зв. місцевий господарський патріотизм, або — як це популярно називається в советському жаргоні — «местничество». Ці локальні (в національних республіках) господарські тенденції, що порушують загальноімперіяльну дисципліну, тісно пов'язані перш за все з боротьбою за національні права неросійських народів, прибрали в 1959 році такий гострий і масовий характер, що партія мусіла вдатися до найбільш драстичних заходів, починаючи від творення окремих «слідчих комісій» у цій справі, а кінчаючи чистками.

Ще 29 травня 1957 р. в «Ізвестіях» була появилася вістка про те, що державна плянова комісія Башкирії заборонила вивозити алябастер поза межі республіки. З того часу вістки про прояви «местнічества» pojawiaються в московсько-советській пресі щораз частіше. Так, напр., газета «Труд» з 2. 7. 1957 р. подала таку характеристичну інформацію: Заступник міністра промисловости Вірменської ССР Мосесов у своєму письмі гранітокольній фабриці роз'яснив, що вона знаходиться на території Вірменії й тому повинна забезпечувати бруцаткою в першу чергу Вірменію. Він запропонував керівникам фабрики «зірвати договори з невідомими клієнтами».

У зв'язку з усуненням лотиського віцепрем'єра Берклава, якому, як ми вже згадували, закидується «націоналістичні тенденції», розгорнулася широка кампанія місцевої комуністичної лотиської і центральномосковської преси проти проявів «местнічества» в Латвії та інших балтицьких країнах. Берклав, ще перед усуненням, був відверто заявив, що промисл Латвії повинен у першу чергу працювати для латвійського ринку і виробляти товари потрібні республіці.

При тому треба підкреслити, що прояви «местнічества» особливо масово поширюються в тих союзних республіках, де існує один совнархоз. Звідти раз-у-раз приходять повідомлення, що там усіма силами намагаються «відсепарувати свою економіку від загальносоюзної», що звичайно є очевидним прикладом економічної боротьби за національні права.

Широке розгорнення боротьби за національні права республік СССР, між іншим, є реакцією на русифікаційні заходи Хрущова, зокрема на культурному й мовному відтинках. Тоді, коли московсько-советська пропаганда урбі ет орбі говорить про «розквіт національних культур в СССР», насправді Москва ще більш загострює свою плянову русифікаційну політику. Вистачить згадати хоч би про реформу шкільництва і пов'язані з нею пляни мовної русифікації, про поборювання кожної найдрібнішої акції, яка ставить собі за мету зміцнити національну культуру й економіку. Московським русифікаторам і далі вказує шлях стара сталінська ідея: створити «єдиний советський народ» на базі російської мови і культури. При цьому Москва користується в кожній з національних республік місцевими яничарами-запроданцями, опортуністами і кар'єристами, такими як Мухітдінов, Радишов, Пельше, Кириченко, Червоненко та інші. Вони на наказ Москви й наспілку з московськими наставниками нищать кожную національну опозицію в республіканських компартиях, говорять про потребу збільшити кількість російських шкіл («на бажання населення»), наказують зміцнити вивчання російської мови, як мови «великого братнього народу», як мови «всесоюзного порозуміння», вони ліквідують усякі прояви економічного націоналізму.

Зміцнення національного спротиву, що його помічаємо в останньому часі в національних республіках СССР, є нічим іншим, як тільки продовженням завзятої боротьби, що вже віддавна проходить у СССР між російським імперіялізмом і поневоленими народами. Звичайно, приведені нами факти про прояви боротьби за національні права серед частини партійців, інтелігенції, молоді та народних мас сперті переважно на ін-

формаціях советської преси, а це є лише дрібна частина того, що насправді діється за кулісами московсько-советської дійсности. Проте вже й цього вистачає, щоб зорієнтуватися про дійсний стан московсько-советської імперії. Він далеко не такий рожевий, як його намагається показати московсько-советська пропаганда. Протилежності між поневоленими народами і московським імперіялізмом у його «соціалістичному» виданні постійно збільшуються. Спротив проти імперіальної політики Москви має міцний ґрунт серед широких мас національних республік. Він проявляється в багатограних формах, починаючи від опозиції в компартіях республік, почерез неорганізовану опозицію серед населення, а кінчаючи організованим революційно-визвольним підпіллям. І для кожного, хто уважно слідкує за розвитком подій у Московській імперії і в цілому світі, немає сумніву, хто в СССР переможе.

М. С.

ВЕЛИКОДНЯ МОЛИТВА НЕВОЛЬНИКІВ У СИБІРУ

»Вони ж удержували Його, кажучи:
Зостанься з нами;
бо вже надвечір і нахилився день«.

Луки 23:29.

Зостанься з нами, Спасе милостивий,
Бо вже заходить сонце над Сибіром;
А ми самотні: слабнуть наші сили,
Усі замучені червоним звіром.

Нема спасіння в цих лісах від згуби
У цьому царстві мертвого спокою...
Зостанься з нами, наш Ісусе любий,
Й дозволь померти тихо тут з Тобою...

Ти знаєш наші муки та страждання
Й тернисту путь далекими світами,
Всі поривання та палкі бажання:
Зостанься ж тут в Сибіру, Боже, з нами!

Десь є Великдень, тут — морози й ночі...
Охляли ми, підбиті наші крила...
Підносимо до Тебе наші очі:
Зостанься з нами, Господи наш милий!

Заносить сніг і нас і наші речі,
Засипав шлях в далеку Україну...
Зостанься, Христе, в цей останній вечір
І з нами будь до смерти, Божий Сину!

Максим Синицький

Петро КІЗКО

ПЕРЕД ЧИМ ВОРОГ ДРИЖИТЬ

(Хвиля атак Москви на український націоналізм)

Новий похід Москви проти українського націоналізму і його прапороносців — рядових і провідних членів ОУН — особливо в гострих формах виявився в останньому 1959-му та з початком 1960-го року. Хвиля атак на український націоналізм була пущена по двох головних лініях, двома, сказати б, фронтами: фізичний терор і терор духово-моральний — у ділянці ідеології й пропаганди.

У першому випадку Москва, з допомогою війська, чекістсько-емгебівських «істребительних» загонів, своїх явних і тасмних агентів, утримуваних розкішно на великі народні гроші, «виявляла», виловлювала і через суди, або й без судів, розстрілювала та висилала в тюрми й концтабори рядових і чільніших членів ОУН, очевидно, завжди під вигаданими й зфабрикованими обвинуваченнями у «диверсії», «саботажі» чи «зраді», або ж «шпіонажі». Нам відомі лише відкриті большевицькі судові процеси над членами ОУН у Радзивиліві (Червоноармійську), Львові, Белзі, які Москва організувала, очевидно, з пропагандивних міркувань, щоб, поперше, залякати і відштовхнути широкі маси людности від чинення ними спротиву режимові, а подруге — скомпромітувати українських націоналістів та увесь український національно-визвольний рух за його «продемонстровані» на тих процесах «жахи».

У цілому колі важких кривавих злочинів Москви проти борців за свободу й справедливість, як і проти всього українського народу, Москва доконала свій найбільший і найкаригідніший, а разом з тим найжалюгідніший і найдикіший злочин, підступно вбивши за кордоном провідника ОУН, одного з найстійкіших і найхоробріших прапороносців української національно-визвольної революції — славної пам'яті Степана Бандеру.

Добре здаючи собі справу, що ні збройною війною, ні масовим фізичним терором, ані жадними іншими фізичними методами боротьби не можна зламати, зліквідувати ОУН і її глибоко пущені коріння в найширшій масі українського народу, Москва повела шалену ідеологічно-пропагандивну війну проти українського націоналізму взагалі і зокрема проти його провідної і керівної сили — ОУН. На цьому «другому фронті» большевики так само заktivізувались і змобілізувались, пустивши в хід усі можливі чинники ідейно-морального «впливу» на маси, від павличко-бойчуківських протинаціоналістичних віршиків починаючи й на белявельничуківських кінофільмах кінчаючи.

Самий перелік імен і публікацій у тому несамовитому колі може свідчити, якого широкого розмаху набула боротьба між українським націоналізмом і московським імперіялізмом, конкретно — між Україною і

Москвою. Різних форм і різних «жанрів» виступи (вірші, статті, романи, повісті, оповідання, фейлетони, «памфлети» і т. д.) більших і менших московських продажніх шкур — Юрія Мельничука, Ростислава Братуна, Дмитра Павличка, Володимира Бабляка, Павла Тичини, Андрія Малишка, Леоніда Новиченка, Тереня Масенка, С. Завгороднього, Дереча, Вільде, Козланюка і інших свідчать, яку широку плеяду пропагандистських «бійців» випустила Москва проти українських націоналістів, бандерівців зокрема. Драматургічний критик Є. Стиранкевич в одній із своїх публікацій у «Радянській культурі» змушена була навіть «визнати», що останньо в українській підсоветській драматургії, в нових п'єсах (Собка, Плахтіна, Минка й ін.) занадто вже забагато діє... «ворогів народу», в тому українських націоналістів-бандерівців. До того ж ті «вороги народу» переважно змальовуються «страшними» і «сильними», від яких майже завжди гинуть «радянські герої». На недавньому пленумі «Спілки письменників України» у Львові колишній «призовник-ударник» в літературу, а теперішній «король» від сучасної, переважно робітничої, тематики в літературі, Вадим Собко, хоч і сам написав роман і п'єсу про жорстоку боротьбу большевиків з революційним підпіллям в Західній Україні в 1948-х роках, підкресливши наявність сили українського національно-визвольного революційного руху (роман «Нам спокій тільки сниться»), — змушений був у «Літературній газеті» спростовувати своє ж твердження у виступі на згаданому пленумі про властивість і характеристичність давніших і сучасних західноукраїнських земель — наявність і дія на тих землях бандерівців. Якщо раніше, мовляв, у творчості багатьох показувалася притаманність областям Західної України мати в себе і вилонювати з себе націоналістично-бандерівських героїв, то це не було правильним, бо характерними для Західної України завжди і в усі часи були не бандерівці, а... Чижі й Долиноки, себто, сучасні большевицько-колхозні «герої» — свинарі й кукурудзозводи.

Вже цей факт вказує на те, як сама Москва, чи її українські запроданці-яничари, злякалися того, що самі перед тим і після так широко пропагували — боротьби українських націоналістів-революціонерів проти московсько-большевицького окупанта, за Українську Самостійну Соборну Державу.

«Спростування» Собка жодною мірою не зменшило панічних зусиль большевиків якщо не зламати, то бодай якоюсь мірою скомпромітувати український національно-визвольний спротив. Оце нещодавно, в лютому «літературно-художньому» журналі ЦК ЛКСМУ «Дніпро» появилася перша частина роману молодого чернівецького прозаїка Володимира Бабляка «Через горби». В тому романі Бабляк, як і попередньо перед тим Собко в романі «Нам спокій тільки сниться», так само силкується змалювати всю «страшність» та «жахливість» дій оунівців-бандерівців у післявоєнні роки колективізації большевиками західноукраїнського села.

Не аналізуючи поодиноких подібних виступів проти українських націоналістів, про які коротше чи довше, але постійно інформує наша націоналістична періодична преса за кордоном, вкажемо загально, що і на-

ведені й ненаведені тут »твори«, і кінофільми »Іванна«, »Народ обвинувачує«, випущені останнім часом київською кіностудією, в яких робиться спроба найчорнішими та найпідлішими способами оклепати і скомпромітувати націоналістів та українську греко-католицьку церкву, і плюгаві та брутально-гангстерські »памфлети« викиднів українського народу Мельничука і Братуня, і навіть спеціально організовані більшовиками »літературні« збори львівських письменників під гаслом »день гніву«, теж спрямованих проти націоналістів-бандерівців, — як же все це розкриває справжню дійсність на українських землях, справжнє обличчя московсько-більшовицького окупанта, і справжню »непобедимую«, »могутчую«, »кипучую« його силу! Галасуючи з одного боку, що ОУН, український націоналізм, бандерівці вже »розбиті«, »розгромлені«, що залишилися їхні лише »мізерні недобитки« (про це говорив ще в 1954 році на партз'їзді в Києві тодішній секретар ЦК компартії в Україні, тепер »розжалуваний« Хрущовим — Кириченко), — водночас вони змушені пускати проти цих »недобитків« таку силу-силенну фізичних і пропагандивних засобів нищення! Подібно, як шість років тому Кириченко, виступив проти українського націоналізму й української еміграції на цьогорічному XXI лютневому з'їзді компартії в Україні теперішній секретар ЦК, московський ставленик Підгорний, який заповів »ршучу боротьбу« проти »проявів українського націоналізму«.

І підтверджується цим ще раз наша незмінна теза, що одвічний ворог України Москва не так дрижить перед збройно-мілітарною чи економічною силою Заходу, як перед українським націоналізмом, бо український націоналізм — це прапор боротьби за свободу й незалежність, самостійність свого народу, це дух українського народу, а духу ж не знищити і не вбити ніяким чорним протилюдським силам, у тому найбільш жорстоким і найбільш демонічним силам хижої, кривавої Москви!

Лариса МУРОВИЧ

ВДЯЧНІСТЬ

На світанку розплющила очі,
Пригорнула до себе шинелю —
І війнула на коси дівочі
Сотні листя в рамках акварелю.

І ув образ вдивилась прижмурно,
Так як мати — гоїдала дитину,
А на руки і личко чепурне
Бальдахимом нагнула калину.

Так земля послужила у вірі,
Тій, що меч пощербила для неї,
І дівочій безмежній офірі
Віддала в офірі — землею.

Инж. Д. ШАЛДИ

МОВА ПОКАЗНИКІВ

Цифри — дуже суха матерія. Не кожного вони цікавлять, не всі люблять їх читати й уважно розглядати. Але коли цифрами глибше заінтересуватися, то побачимо, що вони — з короткими до них коментарями — говорять багато більше, ніж довжелазна м'якслозна стаття, що ґрунтується тільки на поверхових ствердженнях та палких патріотичних заклинах.

У нашій національно-визвольній боротьбі з московським окупантом статистичні показники (цифри) про поневолення, визиск і грабунок українського народу є найкращими й незаперечними аргументами. Їх треба не тільки читати, а й вивчати та занотовувати до кишенькового нотатника. Самі фрази, хоч би й які правдиві, без відповідної аргументації мало переконливі й не приносять бажаних наслідків. Наведемо ось такий простий приклад.

Під час однієї зустрічі українського емігранта з т. зв. «советськими туристами», український емігрант заявив, що «Москва жорстоко грабує Україну». Твердження правдиве, але «советський турист» поставив йому запитання: «Чим ви це доведете?»

«А ось чим, — відповів український емігрант. — Чому УССР, яка, як зазначено в конституції, є ніби самостійною державою, мусить виконувати «соціалістичні зобов'язання», схвалені в Москві, і віддавати свій хліб та продукцію «советській державі»? Якщо Україна справді самостійна, то як може вона брати такі зобов'язання?»

«А скільки ж хліба продала Україна державі?» — запитав «советський турист».

Український емігрант нічого не відповів, бо не знав, а зухвалий «турист» зробив таке заваження:

«Навчіться, пане товаришу, того, чого не знаєте, а тоді вдавайтесь в дискусію».

Коли б український емігрант був відповів, що Москва в 1959 році забрала (нібито «закупила») з України 450,1 міл. пудів високоякісного зерна, при тому ще й на 17 міл. пудів більше, ніж було передбачено планом, то непевно не він, а зухвалий «турист» був би замовк.

Навіть і цей маленький приклад свідчить, що цифри, хоч і суха матерія, при відповідному користуванні ними є поважною зброєю в нашій протимосковській визвольній боротьбі.

Насамперед треба знати сучасний національний склад населення України та його чисельність. «Центральне Статистичне Управління СССР» на підставі перепису з 1959 року повідомило, що в СССР є 36 міл. 981 тис.

українців, а москалів — 114 міл. 588 тис. Можна сподіватися, що українців є більше, ніж виявлено під час перепису, бо ж ЦСУ говорить, що «під час перепису національність і рідна мова записувалися на підставі власної заяви осіб, охоплених переписом. Національність дітей записувалася згідно з заявою батьків». З практики знаємо, що москаль ніколи не відмовиться від московської національності, а в Україні більшість партійців і комсомольців, за прикладом «старшого брата», записувалась як «руські», хоч за своїм походженням належали до української нації. Є теж чимало й таких українців, що переслідувані московсько-советською владою примушені приховувати й фальшувати свою національну приналежність. Практика перепису з 1939 р. вказує й на те, що обліковці перепису записували національність людини за своїм уподобанням — «росіянин».

В Україні в її сучасних межах живе: українців — 31 міл. 852 тис., росіян — 7 міл. 400 тис., жидів — 840 тис., поляків — 363 тис., білорусів — 291 тис., молдаван — 239 тис., болгарів — 219 тис., мадярів — 149 тис., греків — 104 тис. і румунів — 101 тис. Дивно, що в Україні немає татарів (кримських), німців та циганів. Вони «зникли». Разом в Україні на 1 січня 1959 р. було 41 міл. 869 тис. населення, себто 20,1% всього населення (208 міл. 827 тис.) ССРСР.

В інших т. зв. «Союзних республіках» українці живуть у такій кількості: РСФСР — 3 міл. 377 тис., Білорусія — 150 тис., Узбекистан — 88 тис., Казахстан — 762 тис., Грузія — 52 тис., Молдавія — 421 тис., Киргизія — 137 тис., Литва — 18 тис., Латвія — 29 тис., Таджикистан — 27 тис., Туркменістан — 21 тис., Естонія — 16 тис.

Другу, дуже численну групу населення України становлять «старші брати» — москалі. До загальної кількості населення їх є аж 17,7%. Така велика кількість москалів в Україні не є наслідком «спільних кордонів» України з Росією (РСФСР), а наслідком того, що Москва пляново заселяє Україну наглядчачами-москалями, а одночасно з тим українців розпоршує вивозом поза межі України. Напр., Україна межує і з Білорусією, але в Білорусії живе українців тільки 150 тис., тоді як у РСФСР — 3 міл. 377 тис.

Велика численність москалів-наглядчачів в Україні зайвий раз свідчить, що, крім безоглядного грабування української економіки, Москва насаджує на українські землі якнайбільше москалів, а українців вивозить і розпоршує на просторах «необнятой родини».

В Казахстані з національним складом населення вищий справжній парадокс. Казахстан у складі ССРСР рахується самостійною національною республікою, отже казахи повинні б творити більшість населення республіки. Тим часом казахів нараховується лише 2 міл. 755 тис. (29,6%), а москалів — 4 міл. 14 тис. (43,1%).

Характеристичним явищем є кількість жидів в Україні. Згідно з переписом на території РСФСР жидів нараховується 875 тис., а на території України — 840 тис. В Казахстані, Азербайджані, Киргизії, Таджикистані, Вірменії та Туркестані жидів нема, а в інших т. зв. республіках

є їх дуже мала кількість. Як знаємо, жиди у своїй протиукраїнській акції намагаються обвинувачувати українців в антисемітизмі. Дивно, чому жиди так масово сидять в Україні серед своїх «ворогів-антисемітів» (мало що не половина всіх жидів в ССРСР) і не бояться «антисемітських» настроїв українців?

Іншими, досить характеристичними, є статистичні показники в галузі сучасного сільського господарства України.

Головні напрями плянового Москвою грабунку сільського господарства України на 1960 рік накреслив 18 листопада мин. року у своїй доповіді заступник голови «Ради міністрів УСССР» П. Я. Розенко на сесії «Верховної ради» п'ятого скликання. Він заявив, що в 1960 році плянується зібрати урожай зернових культур до 2 мільяр. пудів, в тому числі кукурудзи 45%. Виробництво продуктів тваринництва в колгоспах і радгоспах намічено збільшити (в порівнянні до 1959 р.): м'яса — на 30%, молока — на 23%, вовни — на 11%, яєць — на 56%¹⁾.

Щоб з'ясувати, в якому напрямі відбуваються в Україні московські заходи «крутого піднесення» сільського господарства — наведемо тут низку статистичних показників.

Після хрущовського «укрупнення», середні розміри колгоспів в Україні (беремо кінець років 1953 і 1958) такі²⁾:

	1953 р.	1958 р.
Загальна кількість колгоспів	16.035	13.192
Пересічна кількість чл. колгоспів	694	922
Пересічна кількість с/г угідь (у га)	2.296	2.656
Великої рогатої худоби (голів)	384	674
У тому числі корів	108	238
Свиней	286	654
Овець і кіз	390	639

Журнал ЦСУ «Вестник Статистики» (ч. 2, 1960 р.), підкреслюючи «значні успіхи» тваринництва України в 1959 р., подає такі показники стану поголів'я худоби в Україні:

Всі категорії господарств

	1953 р.	1959 р.	1959 р. у % до 1953 р.
Загальна кількість поголів'я худоби	12.050	17.027	141
У тому числі корів	5.474	7.679	140
Свиней	11.276	16.422	146
Овець і кіз	9.749	11.596	119

Колгоспи і радгоспи

	1953 р.	1959 р.	1959 р. у % до 1953 р.
Велика рогата худоба	6.687	12.131	181
У тому числі корів	1.914	4.079	213
Свиней	5.373	11.738	218
Овець і кіз	7.036	10.024	142

1) «Радянська Україна», 19. 11. 1959 р.

2) Ці показники взяті із советської статистики, тому не знаємо, чи вони відповідають правді, тим більше, що немає жодних інших джерел, щоб можна перевірити їх правдивість.

Тут слід пояснити окреслення: »усі категорії господарств«. Під »усіма категоріями господарств« в Україні треба розуміти не тільки колгоспи, радгоспи та присадибні господарства колгоспників. Крім них в Україні плакають різну худобу та домашню птицю також середні школи, промислові артілі, підприємства, особливо відділи робітничого постачання (т. зв. «орси»), незліквідовані МТС-и, новостворені хрущовські РТС-и, дослідно-наукові сільські господарства, споживча кооперація і т. п. Всі вони разом називаються »усіма категоріями господарств« в Україні.

Далі згаданий журнал пише: »З таблиці видно, що досить значно зросло поголів'я особливо в громадському тваринництві: в колгоспах та радгоспах«.

На перший погляд воно ніби так, але журнал промовчує, як »зросло« поголів'я тваринництва в колгоспах і радгоспах. Як відомо, тому два роки у Москві ухвалено постанову, якою заборонено робітникам, службовцям та колгоспникам мати власну худобу. Заборона ця була обґрунтована »метою поліпшення санітарно-гігієнічних умовин трудящих«. Робітники і службовці були змушені продати (по державній ціні) власну худобу колгоспам і радгоспам. Потім Хрущов на одному з пленумів ЦК КПСС заявив, що колгоспи і радгоспи продукують молока і масла вже стільки, що можуть постачати для всього населення. Отож колгоспникам і радгоспникам не вигідно (?) мати власну худобу і витратити на її утримання працю і засоби; вони мусять продати свою худобу колгоспам. Так почалась в СРСР, зокрема в Україні, партійна кампанія за »добровільну продаж« власної худоби колгоспників колгоспам. Райкоми партії для кожного села визначили плян, скільки худоби мають колгоспники »продати« колгоспам. Ось саме за цей рахунок і збільшилося в багатьох колгоспах і радгоспах тваринництво. Очевидно, що поголів'я тваринництва збільшилося й природним приростом, але »Вестник Статистики« замовчує факти масової загибелі худоби в багатьох областях України. Найкращим підтвердженням цих фактів є звідомлення »Радянської України« про перебіг обласних партійних конференцій, що відбувалися в лютому та на початку березня цього року, про що згадаємо на кінці нашої статті.

В Україні, згідно із статистичними показниками, на 100 га угідь по всіх категоріях господарств припадала на 1 січня 1960 року така пересічна кількість худоби:

	1953 р.	1959 р.
Великої рогатої худоби (голів)	28	40
В тому числі корів	13	18
Свиней	32	48
Овець і кіз	22	27

Але, як заявив Подгорний на цьогорічному з'їзді компартії в Україні, ця кількість поголів'я тваринництва ще »невистачаюча«, тому передбачається, починаючи від 1960 р., перетворити пшеничну Україну на кукурудзяну, виплекавши вже в цьому році 90 мільйонів пудів хрущовської кукурудзи для годівлі тваринництва.

Виконуючи накази Хрущова «перегнати Америку» виробництвом продукції тваринництва, московські відпоручники в Україні кожного року підганяють українське населення обов'язково збільшувати темпи виробництва та кількість продукції для загарбницької Москви.

Виробництво продуктів тваринництва в Україні за минулі роки характеризується такою табличкою:

Всі категорії господарств

	1953 р.	1959 р.	1959 р. у %/‰ до 1953 р.
М'ясо і сало (убійна вага у тис. т.)	1,421	2,248	158
Молоко (у тис. тонн)	7,731	14,807	192
Яйця (у міл. штук)	4,090	6,402	157
Шерсть (у тис. тонн)	18,599	28,398	153

Колгоспи і радгоспи

М'ясо і сало (убійна вага у тис. т.)	540	1,006	186
Молоко (у тис. тонн)	2,448	8,072	330
Яйця (у міл. штук)	703	961	137
Шерсть (у тис. тонн)	16,146	24,487	152

Щоб замаскувати московський грабунок української сільсько-господарської продукції, «Вестник Статистики» пише таке: «Швидке зростання сільсько-господарської продукції на Україні забезпечує значне збільшення прибутків колгоспів та поліпшення добробуту колгоспників. Грошові прибутки колгоспників в 1958 р. становили 34 мільяр. карбованців, супроти 11,4 мільяр. карб. у 1953 році, а платня на один колгоспний трудовдень зросла з 3,3 раза...»

На перший погляд валові прибутки ніби дійсно збільшилися, бож коли в 1953 році на один колгосп пересічно припадало приблизно 700 тис. карб. валового прибутку, то в 1958 році припадало 2,5 міл. карбованців. Але це валовий, а не чистий прибуток і він не стверджує рентабельности колгоспної системи господарювання, бо не подано про валові витрати. Крім того московські «рази» збільшення платні за один колгоспний трудовдень залишаються тільки «разами» і нічого конкретного не говорять про поліпшення добробуту колгоспників в Україні. Якщо, напр., в 1953 році на один трудовдень припадало пересічно 50 коп., а в 1958 році (в 3,3 раза більше) — 1 карб. 65 коп., то від цього «матеріальний добробут» колгоспника малоццо й побільшився. Як у 1953 р. колгоспник був неспроможний за трудовні одягнути свою родину, так неспроможний він був і в 1958 році.

«Неухильне здійснення ленінського принципу матеріального зацікавлення колгоспників і працівників радгоспів у розвитку суспільно-громадського господарства — уможливило значно збільшити й обсяг державних заготівель сільсько-господарської продукції» — хвалився на цьогорічному з'їзді компартії в Україні Подгорний. Але практично «неухильне здійснювання ленінського принципу» є ніщо інше, як тільки по-

силення грабунку продукції сільського господарства України. А грабунок цей, як подає повідомлення ЦСУ ССРСР, виглядав так (у тис. тонн):

	1953 р.	1959 р.
Зерна	— ?	7,201
Худоби і птиці (жива вага)	798	1,554
Цукрових буряків	16,335	25,775
Соняшника	655	729
Льняної волокнини	27.9	35.4
Картоплі	1,125	1,223
Ярини	950	1,447
Винограду	78.2	274
Молока	2,348	6,199
Шерсти (сирець)	16.4	29.4
Ясць (у міл. штук)	875	1,597

Для порівняння наведемо, скільки заготовлено сільсько-господарської продукції по цілому ССРСР. І так державні заготівлі головних сільсько-господарських культур по всіх категоріях господарств «заготовили»³⁾ (у міл. тонн):

	1953 р.	1958 р.	1959 р.
Зернові культури	31.1	56.9	46.6
Бавовна (сирець)	3.9	4.4	4.7
Цукрові буряки	22.9	51.0	41.4
Картопля	5.4	7.0	6.8
Ярина	2.5	4.2	4.5
Худоба і птиця (жива вага)	3.6	5.7	7.6
Молоко і молочні продукти	10.6	22.1	25.0
Яйця (у мільяр. штук)	2.6	4.5	5.6

Перший раз на протязі 42-річного колгоспного господарювання Москва оголосила валовий збір головних сільсько-господарських культур в ССРСР. Повідомлення ЦСУ ССРСР подає такі показники з усіх категорій господарств (у міл. тонн)⁴⁾.

	1953 р.	1958 р.	1959 р.
Зернові культури	82.5	141.2	124.8
Цукрові буряки	23.2	54.4	43.9
Картопля	72.6	86.5	86.4
Ярина	11.4	14.9	14.3

Якщо вірити цим офіційним показникам, то обов'язкові державні заготівлі зерна в 1959 році становили 37.5% загального валового збору. Але в ССРСР, крім обов'язкових, існують також і «добровільні» державні заготівлі. Їх провадить т. зв. промислова та споживча кооперація. Кожний колгосп одержує від райкому партії і райвиконкому (раніше — від МТС) призначення, яку кількість зернових культур він повинен обов'язково «добровільно» продати по державнозакупних цінах кооперації (зю-

³⁾ Показники «Вестника Статистики», ч. 1, 1960 р., стор. 94, 96.

⁴⁾ «Вестник Статистики», ч. 1, 1960, стор. 94.

ву таки державі!) після виконання плянової державної заготівлі. Коли підрахувати всі плянові й «добровільні» державні заготівлі зернових культур, то вони сягають, приблизно, 47-52 % валового збору урожаю.

В 1959 р. в Україні валовий урожай усіх зернових культур (пшениці, жита, ячменю, вівса, кукурудзи, гречки, проса і т. д.) становив 27.3 міль. тонн, а офіційльні плянові державні заготівлі «заготовили» 7.2 міль. тонн. Таким чином Москва забрала безкоштовно більше ніж одну четверту частину врожаю (26,4 %) з України. Крім того різні московські торговельні організації та кооперації «закупили» до 20 % валового урожаю зерна в 1959 році. А коли урахувати, що кожний колгосп повинен зарезервувати зерно на посів, на випадок неурожаю, будувати за власний рахунок корівники, свинарники, телятники, клуби, лікарні, школи, шляхи, електричні, ідальні, різні майстерні, ремонтувати та купувати техніку, утримувати різних московських галапасів-наглядачів і т. д. і т. д., то на один трудовень для колгоспника припадає така мізерна заробітня платня, що колгоспник може ледве вижити. Тож про «добробут» колгоспників і мови нема.

Цифри, як ми вже сказали, суха матерія, але коли докладно проаналізувати наведені тут офіційльні показники, то вони самі заперечать усю московську пропаганду про успіхи «передової соціалістичної системи» сільського господарства в окутованій Україні.

На закінчення наведемо ще деякі голоси на обласних партійних конференціях про сільське господарство в Україні:

Секретар компартії Кецівського району (Харківщина) підкреслив, що «особливо характеристична строкатість показників урожайності зернових і технічних культур та продуктивності тваринництва... За минулий 1959 рік на Харківщині м'яса і молока одержано значно менше, ніж намічалося соціалістичним зобов'язанням...»

«Сталінська область, — ствердила обласна партійна конференція, — має нижчі від середніх показники продуктивності тваринництва і торік не виконала своїх зобов'язань по виробництву м'яса...»

«Темпи виробництва продуктів по Київській області, — писала «Радянська Україна», — все ще низькі, вихід свинини залишився на рівні 1958 року».

В Полтавській області стверджено: «... велику й нічим не виправдану строкатість у виробництві продуктів рільництва і тваринництва».

Подібні ствердження були й на обласних партійних конференціях Миколаївської, Одеської, Кримської та інших областей України.

«Радянська Україна» (15 березня, 1960) пише, що на Полтавщині «в колгоспах не відчувається справжньої боротьби за цьогорічний урожай». В багатьох колгоспах торік було вирощено найнижчий урожай зернових культур — по 11,2 центнери з гектара.

Хто проаналізує московсько-советські показники, то не зважаючи на те, що вони, звичайно, зфальшовані з метою показати «успіхи соціалістичного господарства», сам побачить правду про дійсний стан в Україні, так старанно маскований московською пропагандою.

Петро КІЗКО

Сучасний пейзаж

Верба? Ставок? Ясна зірниця?
Який же це тепер пейзаж? —
Гармата, бомба та в'язниця,
Та «чорних воронів»¹⁾ гараж;
Та «стани польові»²⁾, мов струпи,
Що в комунізм прослали путь,
Де люди з черепками біля зупи
На пайку вироблену ждуть;
Та на корівнях босі діти,
Замурзані із ніг до пліч,
Корів навчаються доїти,
Як то заповідав «Ілліч»³⁾;
Та в підземеллі в чорних шахтах
Дівчата, вибившись із сил,
На комуністичних гинуть вахтах,
Вибльовуючи із кров'ю пил;
Та в заметілі злі, скавучі,
На неосяжній цілині
Над вагонетками онучі
Висушуються в святкові ночі й дні
Верба? Ставок? Ясна зірниця?
Який же це тепер пейзаж?
Гармата, бомба та в'язниця,
Та «чорних воронів» гараж,
Та трупів там кривавий пляж, —
Оце сьогоднішній пейзаж!..

1) Машины закритого типу, якими большевицька поліція возить в'язнів.

2) Польові табори, в яких колгоспники в літній сезон живуть і працюють день і ніч.

3) Учень і послідовник Маркса і Енгельса, творець московсько-большевицької революції 1917 р.

Богдан БОРА

НА ПЕРЕХРЕСТІ

Лягли століття, мов важкі колоди,
Тобі на груди, краю, прокляттям.
Ти й досі ще між смертю і життям,
Між сумерком і досвітом свободи.

Ти досі ще розтерзаний над шляхом
З варягів в греки, з Заходу на Схід.
З них кожний зарубав на тілі слід,
Загнав у серце дзьоба хижим птахом.

Снаги забракло утвердити межі,
Прокласти шлях у світлу далечінь,
Сягнуть вершин, немов готичні вежі.

Від Царгороду на тобі лиш тінь.
До Риму йшов — спинився на порозі,
А »третій Рим« — тобі не подорозі.

1959

ЗАХОДОВІ

Ми не прийшли сюди за білим хлібом.
Ми добре знали: хліб — біліший в нас.
Ми не прийшли за хатою до вас.
Ми знали: щастя — лиш під рідним небом.

Не ради тіла, а душі спасіння
Взяли на утлі плечі чорний хрест.
Ми не за хліб — б'ємось за честь,
За правду людства і сліпих прозріння.

Не хліба просим — скибки зрозуміння.
Не хати нам, — а вашої руки,
Щоб струмом влити в вас своє тремтіння,

Щоб вилушили ви з іржі ярке
Ім'я Марії на штиках роздерте,
В якій Мазепи дух не може вмерти.

1959

Володимир САВЧАК

БЕНДЕРСЬКА КОНСТИТУЦІЯ

(До 250-річчя її проголошення)

Світлі сторінки історії нашої першої, «мазепинської», еміграції (1709-1759 рр.¹) відкриває державно-правний акт першорядного значення: Конституція Пилипа Орлика, znana також як «Бендерська конституція», що її проголошено 5 квітня (ст. ст., 16 квітня н. ст.) 1710 р. в Бендерах над Дністром з нагоди вибору гетьманом України (там же) генерального писаря при Мазепі, Пилипа Орлика. Цей перший, не тільки в історії України, але взагалі на європейському континенті, писаний конституційний документ вартий дослідження, дарма що він постав на еміграції і призначеної йому ролі в будівництві української Гетьманської Держави XVIII віку, на жаль, не відіграв.

Історична і державно-правна вартість цього документу впливає з таких фактів:

А) Автор (чи автори) не творив по суті нічого нового, навпаки — стався закріпити в писаному документі ці традиційні устроєві інституції і форми, які почали витворюватися в часах Хмельниччини і розвивалися протягом другої половини XVII віку, всупереч, чи не зважаючи на втручання московських «протекторів», як традиційні устроєві звичаї козацької держави.

Б) Діяльність емігрантів-мазепинців на чолі з вільнообраним гетьманом Пилипом Орликом через перших два роки (до часу складення т. зв. Прутського миру між Туреччиною і Петром I. в липні 1711 р.) проходила під знаком майбутньої перемоги шведсько-турецько-козацьких військ над військами Петра I-го і швидкого повернення на Україну, де конституція, за задумом емігрантів-мазепинців, набрала б повної фактичної ваги і обов'язуючої сили.

В) Цей, так важливий для пізнання державно-творчого мислення передової частини козацтва, документ був виготовлений в атмосфері цілковито-

¹) Період мазепинської еміграції, яка через півсторіччя діяла в Європі для справи визволення України, закінчується зі смертю хрищенника Мазепи Григора Орлика, сина гетьмана Пилипа Орлика і його активного співробітника, що згинув як генерал-поручник французької армії на полі бою під Берген, 14 листопада 1759 р. Рік пізніше померли, майже одночасно, на Криму, два найстарші віком мазепинці — Федір Миревич і Федір Нахимовський, найближчі співробітники гетьмана Пилипа Орлика (що помер був 24. 5. 1742 р. в Ясах) і дорадники Григора Орлика.

тої свободи, без будь-яких сторонніх втручань і впливів, у протилежність до всіх до того часних «гетьманських статтей»-договорів з Москвою, які, на думку деяких істориків українського державного права, становили також «рід конституції Гетьманської України»²).

Поки перейдемо до розгляду і аналізу постанов Бендерської конституції варто згадати, що до наших часів збереглися два тексти цього документу: латинський і український. Латинський текст³) був надрукований вперше в «Чтениях в Обществе истории и древностей российских» за 1847 рік (кн. I, стор. 1-19) серед опрацьованих О. М. Бодянським документів п. н. «Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика, киевского воеводы Иосифа Потоцкого на латинском и польском языках». Вдруге цей латинський текст конституції, разом з такими документами як присяга гетьмана Орлика, підтверджуюча (вибір Орлика і конституцію) грамота Карла XII і свідоцтво (диплом) про прийняття ним протекторату над Україною з 10 травня 1710 року, та промова Орлика до Карла XII, як також переклади всіх тих документів на французьку мову, — був випущений брошурою (24 сторінки друку у двох шпальтах) заходами редакції журналу «Україна» в Льозанні (Швейцарія) в серпні 1916 року; переклади на французьку мову були зроблені Володимиром Стпанківським. Український⁴) текст конституції і присяги Орлика з 5 квітня 1710 р., як також згадана вище грамота Карла XII (в латинському оригіналі і перекладі) з 10 травня 1710 р. — надруковані в джерельному виданні «Источники малороссийской истории», зібрані Д. Н. Вантисш-Каменським і видані О. М. Бодянським як «частина II», що обіймає роки 1691-1722; цей збірник з окремою нумерацією сторінок (1-340) включений у «Чтения въ императорскомъ обществѣ истории и древностей российскихъ при московскомъ университетѣ» за січень-березень 1859 р., книжка перша. Невідомо мені, щоб український текст конституції та інших тогочасних документів появився колинебудь окремим виданням.

Коли йде про наукове опрацювання тексту конституції, то одинока джерельна праця п. н. «Конституція Пилипа Орлика» вийшла з-під пера проф. Миколи П. Василенка (1866-1935) і була надрукована російською мовою в періодику «Учёные Записки Института Истории РАНИОН» (том IV, Москва, 1929).

²) Пор. Л. Окіншевич: «Лекції з історії українського права», Мюнхен 1947, стор. 86, 88 та інші.

³) Повний заголовок латинського тексту такий: *Pacta & Constitutiones Legum Libertatumque Exercitus Zaporoviensis Inter Illustrissimum Dominum Philippum Orlik, Neoelectum Ducem Exercitus Zaporoviensis Et Inter Generales, Colonellos Nec Non Eundem Exercitum Zaporoviensem, Publico Utriusque Partis Laudo Conventa, ac in Libera Electione Formali Juramento Ab Eodem Illustrissimo Duce Corroborata Anno Domini 1710, Aprilis 5. Ad Bendam.*

⁴) Коли говоримо про український текст, маємо на увазі тогочасну «бароккову» книжну мову.

* * *

»В ІМ'Я ОТЦЯ І СИНА І СВЯТОГО ДУХА, БОГА У СВЯТИЙ ТРИЙЦІ СЛАВИМОГО.

НЕХАЙ СТАНЕТЬСЯ НА ВІКОПОМНУ СЛАВУ І ПАМ'ЯТКУ ВІЙСЬКА ЗАПОРІЗЬКОГО І ВСЕГО НАРОДУ УКРАЇНСЬКОГО«.

Цими двома реченнями розпочинається вступ⁵⁾ до Конституції 1710 р., яка обіймає 16 статей, згуртованих за важливістю вирішуваних справ. Коли першим реченням підкреслено глибоку релігійність не тільки авторів, але й всього козацтва та українського народу, який кожне діло починає з Богом, то друге речення вказує на те, що документ цей має не часове, скороминяче значення, а довготривале, вічне, і то не для якоїсь одної особи чи групи осіб, а для цілого народу і його виразника — Війська Запорізького. Маючи на увазі, що французьку конституцію схвалено щойно 1789 року, після кривавих розрухів і зруйнування символу абсолютної влади монархів — Бастилі, наша конституція з 1710 року становить справді »вікопомну славу і пам'ятку« України.

Аналізуючи доволі обширний вступ до конституції, побачимо, що в ньому можна відрізнити таких п'ять, логічно між собою пов'язаних частин:

1) Історіософічні міркування про долю держав і народів

Згідно з притаманною нашому народові й козацтву релігійністю, автори конституції стверджують, що доля держав і народів лежить у руках справедливого Бога, який »одні держави і народи вивищує, а інші, за гріхи і беззаконства, упокорює, одні поневолює, а іншим дає свободу, одних підносить, а інших принижує«. Так, по Божій волі, і наш »стародавній, хоробрий нарід козацький« спершу був наділений безсмертною славою, обширними володіннями і лицарськими відвагами, яких побоювались »на землі й на морі« не тільки сусідні народи, а навіть сама »Східня Держава« (себто Візантія). Однак пізніше той же справедливий Суддя »за умножившієся неправди й беззаконія« той нарід Козацький »понижив і смирил«... та остаточно »воєнним оружьем держави Польської«... поневолив. Згодом Бог висунув оборонця »отчизни прав і вольностей військових стародавніх« славної пам'яті Гетьмана Богдана Хмельницького, який... »з Його всесильною допомогою«... визволив »з польського підданства Військо Запорізьке і поневолений нарід український«...

2) Вияснення характеру зв'язків Хмельницького з Москвою

Переповідаючи часи Хмельницького автор (чи автори) підкреслює, що він піддався добровільно (підкресл. наше) під »самодержавну руку« московських царів, »надіючися, що обов'язків своїх, в договорах і статтях з'ясованих і присягою стверджених, Государство Московське, яко з нами єдиновірне, додержить і навки Військо Запорізьке та нарід вільний (підкресл. наше) український при правах і вольностях... під своєю

⁵⁾ Коли пам'ятати, що майже всі важливіші юридичні акти не тільки в давнину, але й за наших днів розпочинаються коротшим чи довшим вступом (пор. »preamble« до конституції США, до чарту Об'єднаних Націй та ін.), мусимо з признанням підкреслити високий позем мислення авторів — В. К.

охороною заховас». Але коли, по смерті Гетьмана Богдана Хмельницького, теє ж Государство Московське старалося різними способами »права і вольності військові, собою потверджені, ослабити і до кінця знищити, а на нарід вільний Козацький, собою ніколи не завойований (підкресл. наше) наложити невольничє ярмо«... Військо Запорізьке було приневолєне кров'ю своєю і хоробрістю »цілості прав і вольностей своїх боронити...«

3) Вияснення причин розриву з Московією

Доволі обширно з'ясовано далі у вступі причини розриву з Московією за гетьманування недавно померлого Гетьмана Івана Мазепи. Тому, що »Государство Московське... замість вдячності і пошани за численні вірні служби, хотіло оволодіти містами, права і вольності військові полонити, а Військо Запорізьке Низове викоренити і ім'я його навіки згладити« — Гетьман Іван Мазепа піднявся »правдою і ревністю за цілість отчизни«, бо хотів бачити »отчизну милую, матку нашу квітучу й багату, а Військо Запорізьке, городове і низове, не тільки в ненарушених, але й розширених і розмножених вольностях«. Ідучи слідами великого свого попередника »славної пам'яті хороброго Гетьмана Богдана Хмельницького, що з найяснішим Королем Шведським, дідом і одноіменником Його Королівського Величства, Карлом X-им для визволення отчизни із польського підданства договориювавсь, Мазепа склав союз з Карлом XII-им, який »за особливим Всемогучою Бога промислом зі своїми військами вступив в Україну«. І хоч непрослідима Судьба Божа не дозволила Мазепі сповнити його задумів, а його самого »тут в Бендерах декретом смертельним прикрила«, однак осиротіле Військо Запорізьке не відреклося бажаної свободи.

4) Вибір гетьмана Орлика і відношення до Швеції

З вірою в Богу поміч, у протекцію найяснішого короля шведського і в »справедливість нашої справи, яка звичайно все тріюмфує«, для її скріплення і для кращих військових порядків, Військо Запорізьке по нараді з Генеральною Старшиною постановило обрати собі нового гетьмана. Зібрані на Генеральну Раду в назначеному терміні і в місці для виборів відповідному, — Військо Запорізьке зі своїм Отаманом Константином Гордієнком, Генеральна Старшина і послі від Війська Запорізького, яке стало на Дніпровому Низу, — вибрали собі вільними і однозгідними голосами на Гетьмана Його Милість Пана Пилипа Орлика, достойного тої Гетьманської чести і спосібного цей Гетьманський уряд у цей трудний час двигати... Тут-же з'ясовується, що Військо Запорізьке »не для чого іншого удалося під протекцію Найяснішого Королівського Величства Шведського, тільки для поправи і піднесення прав своїх і вольностей« військових (підкресл. наше). Протекторат⁶⁾ шведського короля над Україною був встановлений договором Мазепи з Карлом XII з 1708 року, однак текст цього договору не зберігся. Деяке

⁶⁾ Протекторат, як опіка сильнішої держави над слабшою, відмінна від т. зв. »васальної« залежності, залишає значну свободу слабшій державі в її внутрішніх справах (пор. протекторат Франції над Тунісом від 1881 до 1956 рр.).

уявлення про постанови цього договору можемо мати з аналізу написаного Гетьманом Орликом у 1712 р. французькою мовою документу п. н. «Вивід прав України»⁷⁾. Тут, у вступі до конституції, як і в постановах статей — 2-ої і 4-ої, автори конституції відкликаються до цього договору і в'ясняють причини цього протекторату Швеції над Україною, до речі, практично недійсного.

5) Охорона перед єдиновластям. Початок парламентаризму.

«Тому, що попередні Гетьмани Війська Запорізького, які були під московськими самодержцями старалися привласнювати собі, без права і слушности, самодержавну владу, чим значно ослабили давні порядки, права і вольности військові, спричинюючи всенародні тягари, тому ми, Генеральна Старшина тут приявна і ми Кошовий Отаман з Військом Запорізьким, запобігаючи наперед такому безправ'ю... договорилися і постановили з Ясновельможним, Його Милістю Паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом, щоб не тільки Його Вельможність за свого щасливого гетьманського володіння всіх тих, тут нижче по пунктам зібраних, а собою заприсяжених договорів й постанов непорушно дотримував, але щоб і за інших, майбутніх Гетьманів Війська Запорізького (ці постанови) були невідмінно збережені і додержані...»

Тими словами закінчується вступ, а разом з тим закінчується, принаймні юридично і теоретично, питання державного устрою Гетьманщини, в якій, від часів Хмельницького, змагалися три протилежні концепції: а) повного і безпосереднього народоправства (Січ, «Чорні Ради»), б) сильної, еventуально навіть дідичної (Тиміш, Юрась Хмельницькі) монархічної влади Гетьмана (єдиновластя, чи «самодержавіє») і 3) своєрідної станової республіки (з виборним головою держави — гетьманом), у якій козацька старшина, як виразник волі цілого народу (разом з вибраними представниками, як це побачимо при аналізі постанов статті 6-ої) мала б запевнений голос у керуванні державними справами. Маючи на увазі трагічні факти другої половини XVII віку (Руїна), які не виправдали ні першої, ні другої концепції, Генеральна Рада при виборі гетьманом Орлика старалася оформити Козацьку державу на базі третьої концепції і забезпечити вплив на керівництво державними справами представництву найактивнішої частини народу. З факту, що «договір» поміж новообраним гетьманом а Військом Запорізьким і Генеральною Старшиною мав зобов'язувати також усіх майбутніх гетьманів — впливає недвозначно конституційний характер цього документу; він регулював взаємовідношення не тільки поміж конкретними особами того часу, а також, і то передусім, поміж двома органами державного правління:

7) «Déduction des droits de l'Ukraine» був віднайдений, недавно згаслим, проф. І. Борщакком у 1922 році в родинному замку нащадків дружини Григора Орлика «Дентевіль». Докладний опис цього документу і його текст французькою та українською мовами надрукував проф. Борщак у місячнику «Стара Україна», що появлявся у Львові від 1924 р., за рік 1925, кн. I-II. На цю саму тему писав проф. О. Оглоблин у «Віснику» ООЧСУ, ч. 5 (67) за травень 1954 р., стор. 11-14.

Гетьманом, як символом найвищої державної влади і представництвом народу. Генеральна Рада, на якій обрано гетьманом Пилипа Орлика, була останньою Радою, на якій вибір гетьмана відбувся вповні свobodно, без сліду якогонебудь втручання польських чи московських чинників. Тому Пилипа Орлика можна і треба вважати останнім вільнообраним гетьманом України, дарма що ще в 1708 році, на наказ Петра I, гетьманом було «обрано» Івана Скоропадського і що пізніше Москва ще кількакратно проводила комедію «вибору гетьмана», перед остаточним скасуванням Гетьманщини.

* * *

Коли обговорюємо тексти поодиноких статей, мусимо вже в цьому місці сказати, що з-поміж 16-ти статей-пунктів тільки перших 10 стосуються до міжнародного становища і внутрішнього устрою козацької держави. Останніх 6 вирішують виключно тогочасні, хоч й життєво важливі справи.

В статті першій, як і належало сподіватися, на гетьмана накладається обов'язок особливої опіки над вірою «святою православною», і — що особливо важливе — обов'язок добитися відновлення Київської Митрополії, незалежної від Москви. «Тому що поміж трьома богословськими чеснотами віра є на першому місці, тому в цьому першому пункті належить почати справу про віру святу православну, східнього обряду». Згадавши про те, що гетьман Богдан Хмельницький «не за що інше, крім прав і вольностей військових» проти Польщі повстав, а «тільки передусім за віру святу православну», зобов'язується новообраного гетьмана, щоб він, «коли Господь дозволить визволити отчизну нашу від невірного ярма московського», старався не допустити, щоб на Україну впроваджено якунебудь іншу віру, а якщо б така, чи то таємно чи явно, показала — Гетьман має заборонити її проповідувати й поширювати.

«А для більшої поваги первоначального митрополичого престолу київського і для кращого управління духовними справами, той же Ясновельможний Гетьман має добитися в столиці апостольській константинопільській», щоб в Києві встановити існуючий раніше Екзархат, а через те й відновити зв'язки та синівський послух до константинопільського апостольського трону. В той спосіб у конституції виразно зрівано зв'язок з московським патріархатом, якому в 1685 році насильно підпорядковано українську православну Церкву, та привернено тій Церкві самостійність і незалежність від чужонаціональних впливів.

Стаття друга накладає на гетьмана обов'язок охороняти цілість державних границь «стверджених договорами з Речи-Посполитою Польською і Московським Государством». Коли йде про границі на заході, гетьман повинен дбати, щоб не порушено границі на ріці Случ, бо ця границя⁸⁾,

8) Фактично західні границі України в 1648-1657 рр. встановились були, наслідком збройної боротьби з Польщею, по ріці Горині на Волині і на захід від р. Мурахови (ліва, східньоподільська притока Дністра) на Поділлі. (Гл. Л. Окіншевич: «Лекції з історії укр. права», стор. 48).

як думали автори конституції, була встановлена за гетьмана Богдана Хмельницького і стверджена договорами. Гетьман повинен також добитися у шведського короля, щоб той «не допускав нікому не тільки прав і вольностей, але й границь військових ламати і собі привласнювати», а тому гетьман має «по скінченні, дай Боже щасливому, війни упросити у Королівського Величства Шведського такого договору, щоб і Його Величність і його наслідники, найясніші шведські королі, вічними протекторами України титулувалися і самим ділом ними були»...

Як бачимо, в цій статті сконкретизовано характер протекторату Швеції над Україною, про який була вже мова у вступі, в таких двох пунктах:

- а) суттєвому — охорона «прав і вольностей», себто суспільного і державного ладу та границь України, і
- б) часовому — протекторат має бути зв'язаний не з самою тільки особою Карла XII, але має мати характер тривалий і всі шведські королі мають бути «вічними протекторами» Української держави.

Гетьман має також просити короля, щоб у його договорах з Московією була поставлена вимога: повернути полонених, які знаходяться в Московщині та направити всі воєнні шкоди.

Постанови статті третьої це радше напрямні закордонної політики, ніж норми конституційного права. «Тому, що сусідська приязнь з Кримською державою є нам завжди потрібна (і тому, що) Військо Запорізьке неоднократно засягало помочі цієї держави для своєї оборони, Гетьман повинен старатися про віднову давнього братерства і воєнної дружби та про підтвердження вічної приязні з Кримом; маючи на увазі цю приязнь сусідні держави не посміють поневолювати Україну». А після закінчення війни, коли Господь Бог допоможе новообраному гетьманові осісти у своїй резиденції, гетьман буде зобов'язаний уважати, щоб приязнь і побратимство з Кримською державою не були порушені «через своєвольних і легковажних, з нашої сторони, людей».

Постанови цієї статті стануть ясніші і більш зрозумілі, коли пам'ятимемо, що метою політики Орлика в 1710-1711 рр. було: створити широку протимосковську воєнну коаліцію, до складу якої, крім Війська Запорізького і Швеції, мали б увійти Туреччина, Крим і Кубань, ті польські сили, які підтримували вибір польським королем Станіслава Лещинського, донські козаки, та інші, уявлені Московією, народи. Зараз по своєму виборі гетьманом, Орлик нав'язав дружні зв'язки з кримським ханом Девлет-Гераяем (людиною дуже впливовою на турецькому дворі) і зумів прихилити його до справи війни з Петром I. Через своїх висланців (Григор Герцик) гетьман нав'язав зносини з кубанськими татарами (де султаном був син Девлет-Герая), з донцями, які в 1707-8 рр. під проводом Кіндрата Булавіна підняли були протимосковське повстання, криваво здушене Петром, а навіть з казанськими татарами і башкирами. В Царгороді відповідну дипломатичну роботу виконували прихильники Лещинського і у висліді тих всіх заходів Туреччина справді проголосила 20-го листопада 1710 р. війну Московщині. Маючи на увазі ці ди-

пломатичні пляни Орлика читач краще розумітиме постанови статті третьої і подивлятиме великий дипломатичний та політичний хист новообразованого гетьмана.

У статтях четвертій і п'ятій конституція забезпечує окремі права та інтереси Запоріжжя, яке відіграло чи не основну роль у розриві України з Москвою за Мазепи. Москва, за словами статті четвертої, «винаходячи різні способи для утиску і знищення» Війська Запорізького Низового будувала на січових ґрунтах «то городи самарські то фортеці на Дніпрі», щоб у той спосіб «в промислах рибних і звіринних тому ж Войску Запорожському Низовому перешкоду чинити», а «на остаток гніздо військовоє, Січ Запорожську» — воєнним наступом знищила.

Тому, якщо Запоріжжя вже тепер тих своїх земель і Дніпра «от насильства московського не очистить», Гетьман, по скінченні війни, повинен буде старатися, щоб у мирних переговорах шведського короля з Москвою — Дніпро був очищений від городків і фортець московських, а землі військові звільнені від московського володіння і привернені, існуючій раніше, області Війська Запорізького. В майбутньому Гетьман не повинен дозволити нікому ані будувати укріплень, ані закладати міст чи поселень на території Запоріжжя і буде зобов'язаний дати Війську Запорізькому Низовому всяку потрібну допомогу (себто і військову).

Гетьман має, після звільнення отчизни від московського підданства, повернути Запоріжжю місто Терехтемирів, — постановляє стаття п'ята, — та збудувати в ньому військовим (себто державним) коштом шпиталь для старших віком, зубожілих і окалічених козаків. Ріку Дніпро від Переволочної вниз, включно з містечками Переволочною і Келебердою, перевіз коло Переволочної та ріку Ворскло з млинами, які належать тепер до Полтавського полку, гетьманська влада повинна, згідно з давніми правами і привілеями, передати Запоріжжю і не дозволити нікому використовувати цього терену, «аж по самий Очаків», для своїх господарських цілей.

Стаття шоста конституції становить суттєву спробу оформити державний устрій Гетьманщини на базі своєрідного станового **парляментаризму** і не допустити до гетьманського єдиновластя в Україні. Коли зважити що, — за винятком Англії, — в цілій тогочасній Європі тріумфував абсолютизм, що його повалила щойно велика французька революція, то мусимо з подивом підкреслити високий позем політичного мислення авторів конституції.

«Если в панствах самодержавних (треба розуміти: в монархічних державах) хвалебний і состоянню публичному полезний заховується порядок, же, завше, як в бою так і в покою, о общом отчистом добрі приватне і публичне обикли отправоватися Ради, в которих і самії Самодержці... не возбраняються соизволеніє свое под общее Міністров своїх і Совітников зданіє і ухвалу подлагати, а чому ж би в вольном народі таковий збавенний порядок не мѣл (мав) бити захован...»

Цим першим реченням статті шостої, як аргумент («ratio legis») за введення в Україні парляментаризму, наводиться приклад інших дер-

жав, при чому автори найправдоподібніше мали на увазі англійську парламентарну систему, бо це був, на той час, одинокий реальнодіючий приклад⁹⁾. З черги автори конституції відкликаються до нашого власного минулого і стверджують, що система рад у нас існувала вже здавна «в войску Запорозжском при Гетьманах перед сим, ведлуг давних прав і вольностей», а тільки деякі гетьмани, привласнивши собі «неслушно і безправно самодержавную владу, узаконили самовластієм таке право: »Так хочу, так повеліваю« (»Sic Volo, Sic Jubeo«), через що постали численні недоладки («нестроенія») в отчизні і в Війську Запорізькому, нарушення прав і вольностей, загальні тягари, насильний і підкупний розподіл військових (себто і державних) урядів і легковаження Генеральної Старшини, Полковників та «значного товариства»¹⁰⁾...

З тих причин, читаємо далі в статті шостій, «Ми, Генеральна Старшина, Кошовий Отаман і все Військо Запорізьке», домовились із Ясновельможним Гетьманом, «при елекції его Вельможности», і постановили «таковсе справо», яке має бути «вічне в Войску Запорозжском заховане»:

Аби в отчизні нашої «первенствующими» радниками була Генеральна Старшина, так з рації своїх урядів «первоначальных», як й по причині свого постійного перебування при Гетьмані;

По них, звичайним порядком слідуватимуть городові Полковники, яких шановується подібним характером публічних радників;

Крім цього від кожного полку мають бути вибрані, за згодою Гетьмана, Генеральні радники, по одній значній, старшій, розумній і заслуженій особі, як члени загальної Ради.

З тими всіма «Енеральними особами» (себто членами Генеральної Старшини), Полковниками і Генеральними Радниками, теперішній Ясновельможний Гетьман і його наступники мають радитися «о цілости отчизни, о добрі оной посполитом і о всяких ділах публічних» та без їх поради і дозволу не повинні «приватною своєю владою» нічого починати, «установляти і в skutок не приводити».

Далі встановлюється терміни сесій цього своєрідного парламенту, а саме: на Різдво, на Великдень і на Покрову у гетьманській резиденції, і додається, що крім вище вчислених радників Гетьман повинен призивати на ці сесії також «послів» від Війська Запорізького Низового, які повинні прибувати «нічого назначеного термену не ухибляючи».

Всі справи, які Гетьман запропонує Раді, мусять бути розважені «благорівно», без жодних оглядів на свій приватний чи чужий «порядок» (розуміти треба «інтерес», бо в цьому змислі є оформлений латинський

⁹⁾ Французький рід парламенту «генеральні стани» не були скликувані через 175 років (від 1614 р. аж до революції в 1789 р.), що, між іншим, було також одною з причин революції.

¹⁰⁾ Під «значним (також знатним) товариством» належить розуміти цю козацьку провідну верству, яка втворилася протягом другої половини XVII віку, включивши в себе, як видніших (і заможніших) представників реєстрового козацтва так і тих представників давньої укр. шляхти, які брали участь у визвольній боротьбі проти Польщі. Про інститут «знатного військового товариства» гл. монографію проф. Л. О. Окіншевича в «Записках НТШ», том CLVII, Мюнхен, 1948.

текст, де читаємо... «*exclusis omnibus privati sui et alieni lucri respectibus*...») і «без душегубної зазвисти і вражди», так щоб на цих Радах не було нічого, що нарушувало б гетьманську честь, або приносило шкоду державі.

Всі пильні справи, які можуть заіснувати поміж сесіями Гетьман має право полагоджувати сам «з обрадою Енеральной Старшини», перед якою він не повинен затаювати ніякої переписки, зокрема в справах закордонної політики, або таких, які можуть пошкодити «цілості отчистой і добру посполитому».

Постійні члени Ради (генеральна старшина, полковники і генеральні радники), повинні, обіймаючи свій уряд, скласти формальну присягу «на вірність ку отчизні, на зичливість к рейментарови своєму» (себто Гетьманові) і на виповнення своїх «повинностей, якіє коллек до уряду чієго належатимуть». Коли б щонебудь противного правам і вольностям військовим, або шкідливого чи некорисного було завважено в діях Гетьмана, тоді Генеральна Старшина, Полковники і Генеральні Радники мають право вільними голосами, чи то приватно чи, в міру потреби, й публічно, на Раді, «Єго Вельможности виговорити і о нарушеніє прав і вольностей отчистих упоминатися, без уближенья і найменшого поврежденья високого рейментарського гонору»; Гетьман через те не повинен «уражатися і помсти чинити», а навпаки — старатися направити лихо.

Вибрані в полках «генеральні радники», крім своїх обов'язків в Раді, мали ще «каждий з них в своем полку, з котрого на радецтво ізбирається... совокупне з Паном Полковником городовим постерегати порядков і оние общим совітом управляти, застановляючися за кривди і тяжести людськіє». Надаючи такі права радникам, конституція подекуди обмежувала також владу полковників і створювала зав'язок народної контролі на нищих щаблях адміністрації.

В кінцевому реченні статті шостої конституція регулює взаємовідносини поміж Гетьманським урядом а членами Генеральної Ради, постановляючи, що так як Генеральна Старшина, Полковники і Генеральні Радники повинні шанувати Гетьмана і «вірное отдавати послушенство», так й Гетьман має взаємно шанувати їх і уважати «за товариство, а не за слуг і предстоятелей работних», не примушуючи їх «умисльне, для пониженья особ до публичного, неприличного і непоносного пред собою стоянья, опроч того гдѣ потреба укажуть».

В статтях сьомій і восьмій находимо дальші обмеження гетьманської влади, зокрема в ділянці судівництва і адміністрації. Якщо хтонебудь, чи то образив гетьмана, чи поповнив іншу провину кримінальної або й некримінальної натури, гетьман не має права «приватною своєю помстою і владою» таких проступників карати, а мусить передати справу на розгляд Генерального Військового Суду, якого вирішення буде остаточне («якій... падет декрет, такий должен всяк проступний понести»).

Коли зважити, що автори конституції ще не могли знати творів Монтеск'є (народжений в 1689 р., він у 1710 р. мав усього 21 років), якого справедливо вважають батьком засади поділу влади, а в цьому й відді-

лення функцій «судейських» від функцій виконних, треба підкреслити, що «Дух законів» цього великого французького мислителя знайшов свій перший вислів у нашій конституції.

По думці статті восьмої всі військові та державні справи мають бути полагоджувані членами Генеральної Старшини, які резидують при гетьмані і повинні «всякі справи.. якіє до чієго чину і повинности будуть належати... Ясновельможному Гетьману доносити і декларації одбирати». Не вільно до полагоджування таких справ уживати «слуг приватних, домових».

Ще більше обмеження гетьманської влади встановляє стаття дев'ята в ділянці державних фінансів, відновлюючи уряд Генерального Підскарбія, яким повинен бути обраний «чоловік значний і заслужений, маєтний і благосовісний». До його обов'язків належить нагляд над військовим (себто і державним) скарбом (скарбницею), завідування млинами й іншими прибутками, які він повинен, за відомом Гетьмана, обертати «на потребу публичную, військову». Сам Гетьман не повинен уживати державного скарбу на свій «персональний пожиток», а має вдовольтися тільки приходами, призначеними на «його булаву і особу». Крім вичислених в цій статті маєтностей, Гетьман не повинен інших «добр войскових... самовластно собі привлащати», ані теж не має права іншим особам приватним «для респектов яких колвек» таких маєтностей роздавати. Крім Генерального Підскарбія, який має урядувати при Гетьмані, в кожному полку має бути визначених — ухвалою Полковника, військової старшини і всіх козаків («посполитой ухвалою») — двох підскарбів, які будуть завідувати полковими і городовими прибутками та щорічно здавати звіт. Вони мають збирати також прибутки до загальної державної скарбниці і в тих функціях мають пряме відношення до Генерального Підскарбія. «Панове Полковники не повинні так же інтересуватися до скарбцов полкових, контентуючися своїми приходами і добрами, на уряд Полковничій належачими».

Стаття десята накладає на гетьмана окремий обов'язок захищати ціле населення перед економічним визиском, щоб людям «войсковим і посполитим збитечние не чинилися тяжести, налоги, утеменженья і здринства». Військовій старшині та урядникам виразно забороняється вимагати праці на своїх господарствах від козаків і від тих посполитих, які до них не належать, відбирати людям худобу і рухоме майно за якунебудь провину, приневолювати ремісників до безплатного виконання домашніх робіт, уживати козаків до приватних посилок і т. п.

А тому, що всякі того роду тягарі, «утиски і здринства» походять найбільше від людей, які дійшли до влади «не фундуючися на заслугах своїх», а підкупством, — конституція забороняє як самому гетьманові, так й полковникам, надавати комунебудь становище «уводячися датками і респектами»... «Як войсковие так й посполитие урядники... особливе зась полковники» мають бути вибрані на свої уряди вільними голосами, а їх вибір має підтверджувати гетьман. Це саме обов'язує і полковників, які не сміють настановляти сотників та інших урядників «без

вольного ізбранья цілої сотні... для корупцій і яких же колвек респектов«.

В статті одинадцятій находимо підтвердження старого козацького звичаєвого права, що козацькі вдови і жінки козаків, що є в походах або на іншій військовій службі, а також осиротілі козацькі діти мають бути звільнені від всяких »посполитих повинностей«; від них, з уваги на військову службу їх мужів чи батьків, не вимагатиметься ніяких »датків« (себто державних податків).

Справі упорядкування економічних відносин присвячені також приписи статті дванадцятій, а зокрема постанови про необхідність переведення ревізії всіх маєтностей »под державцями зостаючи« через вибраних окремо для тієї цілі комісарів, які мають звітувати Генеральній Раді, існуючій і діючій при гетьмані (гл. приписи статті шостої). Генеральна Рада (а не сам гетьман) має вирішити і постановити: »кому годне належить, а кому не належить войсковие добра і маєтности держави і якіє повинности и послушенства поддаскіє мѣются державцам от посполства отдавати«.

Щоб запобігти нерівномірному розподілові серед населення тягарів і повинностей, спричиненому тим, що деяка частина заможних посполитих використовує звичаєве право »переходу в підсусідки«¹¹⁾ для того, щоб уникнути виповнювання своїх обов'язків супроти держави, як також й тим, що деякі багаті купці, заслонюючись будь гетьманськими універсалами, будь протекцією полковників і сотників, »ухиляються от двиганья сполних тягаров посполитих«, Гетьман повинен своїми універсалами заборонити ці практики і повернути »так подсусідков достатних... яко і купцев до (виконування) посполитих повинностей«.

»Город столечний Київ« та інші українські міста »з Маистратами (себто самоуправними органами) своїми« мають зберегти »непорушимо« свої права і привілеї, »слухне надані«, — постановляє стаття тринадцята і поручає гетьманській владі підтвердити »своего часу« (себто тоді, коли гетьман знову обійме владу) ці права і привілеї.

Цей пункт конституції кидасе характеристичне світло на державницьке мислення тодішньої провідної верстви, а зокрема авторів конституції. Вони, хоч й говорили про »Військо Запорізьке«, мали на увазі не станові інтереси козацтва, чи козацької старшини, а інтереси цілого народу, зокрема міст і міщанства, як також й »посполитих«, як це буде з'ясовано далі при аналізі кінцевих статей — 14, 15 і 16.

Стаття чотирнадцята забороняє подорожуючим козацьким старшинам вимагати від »посполитих« послуг у вигляді підвод, а від козацтва у ви-

¹¹⁾ Інститут »козачих підсусідків«, відомий вже в XVI стор., поширився особливо під кінець XVII і на початку XVIII сторіч, у зв'язку з трудністю для пересічного козака поносити тягарі, покладені на козацтво. »Підсусідки« — це селяни (»посполиті«), які допомагали козакові виконувати його службу, а особливо управляти землею. Цей, сам по собі, здоровий звичай почав вироджуватися, коли навіть заможні селяни продавали свої двори і грунти іншим (козакам, монастирям тощо) і ставали, звичайно тільки номінально, їхніми »підсусідками«, наслідком чого зменшувалося число »тяглих« (себто платників) зі шкодою передусім для державного скарбу.

гляді «проводничества» (правдоподібно, йде про озброєну охорону під час подорожі), як також достави напоїв, харчування та інших «датків». Якщо хтось подорожуватиме в державних («публичних») справах з доручення Гетьмана — йому належить давати тільки підводи в розмірах, визначених документом подорожі («скільки в подорожній будет написано»). Всі інші особи повинні «своим грошем всюде по городах и селах сугентоватися (утримуватися), подвод і проводников не вимагати и усиловне (насилу) никогда не брати».

Справі аренд, з яких доходи йшли на утримання наємних військ (т. зв. «компанійських» або «сердюцьких» полків і сотень, складених переважно з чужинців — німців, сербів, молдаван, тощо), як також справі квартир («станцій») для тих наємних відділів — присвячена стаття п'ятнадцята. Стверджуючи, що ціле населення вважає ці аренди і квартири «за прикрость и утяженьє», конституція постановляє: «як аренди так и помянутая станція повинна бити оставлена і весьма знесена». Коли буде відновлена державна скарбниця (гл. приписи статті 9-ої) Генеральна Рада має вирішити про те, яку кількість наємних військ гетьман має «при боку своем на услугах войскових держати» та як покривати кошти утримання цих військ із державних фондів.

В кінцевій, шіснадцятій статті находимо приписи про охорону населення під час збору податків і ярмаркових оплат. Ствердивши, що «востокротне люде убогіе воплять и ускаржаются» на збірщиків податків і роблені ними «здринства», конституція наказує «аби индуктари и их фактори от тих только товаров и таковие ексакції, евекти и индукти до скарбу войскового отбирали, якіе будуть виражени в интерцигах, ничого лишнего от купцев не вимагаючи и людѣм вѣрним убогим найменшого здринства не чинячи...»

Закінчується текст конституції ствердженням, що Гетьманові поручаються такі справи:

- а) Розумна направа всіх дотеперішніх недоладків;
- б) збереження і оборона «прав і вольностей»;
- в) виконання приписів і конституції, «якіе Его Вельможность не тилко подписом руки своей, леч и формальною присягою и притисненьем печати войсковою, изволить подтвердити».

Далі є текст присяги, яка становить інтегральну частину конституції:

«Я, Пилип Орлик, нововибраний Гетьман Війська Запорізького, присягаю Господу Богу, в святій Трійці славимому, на те, що будучи обраним вільними голосами, згідно давних прав і звичаїв військових і... уведеним «на знаменитий уряд Гетьманський»... виповнюватиму ці договори і постанови тут описані «во всѣх пунктах, комматах і періодах» (себто — якнайточніше)... Виявлятиму любов і вірність отчизні... «матцѣ нашей» та «печаливое старанье... о добрѣ оной посполитом, о цѣлости публичной, о разширенью прав і вольностей войскових сколько сил, разуму и способов станеть, мѣти... і не буду ані «з посторонними Пявствами и народами», ані «внутр в отчизнѣ» створювати ніяких фактів

»на зруйнуванє и яке ж колвек оной зашкоженє«... Генеральній Стєршині, Полковникам і іншим визначним і заслуженим особам... виявлятиму пошану, а »всему старшому и меншому товариству любов«. Обіцєю і зобов'язуюсь зберігати справедливість супроти проступників »ведлуг артикулов правних«... Так мені допоможи Боже, »сіє Євангеліє и невинна страсть Христова. А тое все подписом руки моеї власной и печатью войсковою стверджаю«.

* * *

Закінчуючи огляд цього нашого старовинного державно-правного документу завважую, що я навмисне подав точніші тексти статей 11-16, хоч вони не мають відношення до міжнародного положення, чи внутрішнього ладу в державі і становлять радше приписи характеру економічно-соціального, тому що деякі наші історики підкреслюють перебільшено приписи статті шостої і характеризують конституцію, як »безперечну перемогу старшинської аристократії над гетьманським абсолютизмом«¹²⁾, що є, на мою думку, однобічним спрощуванням справи. Якщо б автори конституції мали на увазі виключно інтереси »старшинської аристократії«, вони не мусіли б приділяти стільки уваги економічним проблемам широких народних мас і були б обмежили цей »договор« до трьох-чотирьох статей.

Насправді козацька старшина, хоч може й прямувала до того, щоб оформити себе в окремий суспільний стан (як це було на Заході з лицарсько-шляхетським станом), в конституції 1710 року виявила себе передусім захисником інтересів цілого українського народу проти намагань Москви поневолити без решти Україну і зробити з неї свою колонію. Ми бачимо в конституції Україну, хоч і під протекторатом шведських королів, але вповні самостійну у своїх внутрішніх справах, пов'язану на відтинку церковному з царгородським Патріярхом (ст. 1-а), а на відтинку військово-політичному з Кримом (а тим самим і з Туречиною). Обмеження гетьманської влади в користь установи парламентарного типу — Генеральної Ради, було подиктоване не так становими інтересами старшини, як радше бажанням забезпечити Україну перед творенням самим гетьманом непередуманих союзів, часто шкідливих національно-державним інтересам (пор. приписи статті шостої про обов'язок гетьмана виявляти Ген. Раді всю переписку в закордонних справах, яку він веде в часі поміж сесіями тої Ради, як також присягу гетьмана).

Хоч конституція, у висліді історичних обставин ніколи не була дійсною в Україні, її ідеї там проникли і були відомі ще через довгі десятиліття — стверджує документально відомий дослідник конституції і видатний наш учений, проф. М. П. Василенко. Нам прийдеться додати, що минулих два з половиною сторіччя не вимазали з пам'яті свідомого українства цього величного документу доби Гетьманщини.

¹²⁾ Олександр Оглоблин: »Гетьман Іван Мазепа та його доба«; »Записки НТШ«, том 170, Нью-Йорк—Париж—Торонто, 1960, стор. 387.

Михайло МУХИН

БІЛЬШЕ СВІТЛА!

(Продовження, 6)

На початку ХХ-го стол. розпочав на ширшу скалю свою самостійницьку й антидрагоманівську діяльність **Микола Міхновський** (1873-1924). Він у 1900-му році заклав Револуційну Українську Партію (РУП) і написав знану програмову брошуру «**Самостійна Україна**». А згодом, коли РУП опанували противники його ідей, здрагоманізовані й змарксовані недотепи, він заснував Українську Народну Партію (УНП).

Роки були бурхливі й кожен рік приносив з собою багато нового й несподіваного: війна спочатку з Китаєм, потім з Японією, яка (Японія) без великих труднощів розгромила московського велетня на глиняних ногах. Сонні, нудні й повні тяжкого пригноблення роки кінця ХІХ-го стол. минулися без повороту. Але на українофільським замріянім драгоманівським Олімпі нашої степової Еллади все залишилось без змін: Зевесом — верховним законодавцем, почавши від 1895 року залишається на ряд нових каденцій усе той же Драгоманов. «Компактна більшість», — як висловлювався в довоєнні роки Донцов, що оголосив нещадну війну глупоті й тупості більшості т. зв. «офіційних українців», — уперто трималася драгоманівських чужацьких думок. Лише інколи відбувалися події, які свідчили про бажання енергійної меншости тодішніх українців зірвати з проклятованим Драгомановим модерним москвофільством.

Так, напр., у листопаді 1905 року на бурхливих зборах українців у Петербурзі, при чинній участі тоді ще зовсім молодого Донцова, відбувається явна протимосковська демонстрація: лунають самостійницькі й протиросійські промови, що їх реферує в лубенським «Хліборобі» М. Міхновський. З приводу цього віча, а особливо звіту з нього, вміщеного в «Хліборобі», тодішні «офіційні українці» зчинили величезну пресову бучу: «офіційні українці», з яких першим тоді відозвався саме **Іван Степанко**, аж із шкури вилазили, щоб зганьбити мужній протимосковський виступ зібраних на петербурзьким вічу українців та боронити від українських зневажань найбільші драгоманівські святощі — престиж «поступової Росії». На петербурзьким вічу були виступи не лише проти московського уряду, а теж і проти московського суспільства, навіть і московської соціал-демократії, бо всі вони — і уряд, і суспільство, і соціал-демократія — однаково ганьбили й гнітили український народ.

Уміщуючи справоздання про українське віче в Петербурзі, редакція «Хлібороба» дала таку заввагу до нього: «Незабаром наш приспаний народ прокинеться від вікового сну, зрозуміє ганебні відносини усіх станів російського народу, від урядовців до соціал-демократів, до своєї долі».

За свого життя Драгоманов не оминав ані одного українського виступу проти москалів (поступових), зокрема проти їх літератури. По його смерті завдання поборювати українські протимосковські виступи перебрав на себе вже нам знайомий Іван Стешенко, відомий тоді соціал-демократ, згодом, у 1917 році, генеральний секретар Народної Освіти. З нагоди появи протимосковського звіту про петербурзьке віче у «Хліборобі» Стешенко вільнопідданчо писав на сторінках руської газетки «Кієвскіє Отклики» (4 грудня, 1905 р.):

«І що ж практично сказати про таку поведінку «Хлібороба»? Порадили бути поміркованішим, берегтися шовіністичних переборщувань. Звичайно так, звичайно ми б це порадили, коли б наша порада мала для редакції «Хлібороба» бодай якесь значення. Але ми тимчасом цілковито безсилі; ми є свідками виступу на відкриту політичну арену українського шовінізму, який належить до того самого типу, що вже закінчений і яскраво виявлений у брехливій газетці «Самостійна Україна», яка виходить у Галичині. «Хлібороб» лише перша ластівка цього шовінізму».

«Брехливою газеткою», як висловився з драгоманівською елеганцією¹⁾ Стешенко, була, отже, самостійницька публікація М. Міхновського, яка у вигляді першого (і, на жаль, останнього) числа журналу «Самостійна Україна» вийшла восени 1905 року у Львові.

Оголосивши гасло самостійности, редакція «Самостійної України» (видання Української Народної Партії) заявляла: «Ми виходимо на боротьбу не за інтереси якоїсь кляси чи верстви суспільства, бо не віримо, щоб та чи інша частина суспільства мала більші права, ніж друга. Ми виходимо на боротьбу за інтереси всього народу українського, себто за інтереси робочих мас українських... Ми йдемо — годі з цим ховатись — до збройного повстання за визволення українського народу з-під економічного та національного рабства... Москалі, поляки, жиди, німці, мадяри сидять на нашому народові, як паразити, їдять хліб, зароблений кривавим його потом. Нехай сила розв'яже там, де даремні всі поклики й благання правди та справедливости»²⁾.

Ясна річ, що з свого драгоманівського обов'язку Стешенко мусів усіма засобами, не зупиняючись перед найбільш «елегантними» виразами, поборювати такі небезпечні вияви українського «шовінізму», який загрожував щиролюбленим «братом» москалям. На завваги «Хлібороба» про ганебне відношення до українського народу всіх москалів, від уряду починаючи і соціал-демократами кінчаючи, Стешенко у своїй статті в «Кієвских Откликах» запитує: «Чи цей висновок є марінням, чи злобним наклепом проти цілого руського народу?»

¹⁾ На оригіналі одного листа до нього від Бучинського, в яким Бучинський пише про збірник поезій Кониського, Драгоманов дописує: «який він поет?»; проти прізвища Милорадовички в листі Бучинського Драгоманов ставить незрівняно елегантне визначення: «брехуха», а проти імені свого власного духовного раба Рудченка ставить ще кращий вираз: «дурень». (Переписка з Бучинським. Том XIII Філог. Збірника Наукового Т-ва ім. Т. Шевченка. Львів, 1910.

²⁾ Міфест до українського народу», Самостійна Україна, 1905 р., ч. 1.

Автор ювілейної розвідки про 25-ліття виходу «Хлібороба», Дроздовський, від якого ми довідуємось про «протишовіністичний» виступ Стешенка в московськокомуністичній пресі, на цьому місці, на жаль, перериває цитати із статті Стешенка й далі ніби лише переповідає своїми словами за Стешенком: «Отож Стешенко доводить, що не можна утотожнювати русского уряду зо всенською русскою інтелігенцією й ще більше з русским народом, що сам стільки потерпів від «свого» уряду... Зле робить «Хлібороб», удаючись із своїми інсинуаціями (проти московської інтелігенції та народу) до українського селянства»³⁾.

До всієї цієї оборони лубих москаликів від «українських шовіністичних наклепів», до всіх цих «самоотверженних» виступів Стешенка слід додати, що москалі своїм московським звичаєм не забули за цю «самоотверженну» й вірну службу: 31 липня 1918 року вони в Полтаві вбили Стешенка, який так щиро боронив улюблений ним «русській народ», від якого дістав належну євразійську «подяку».

Крім Стешенка й інші українські соціал-демократи, порядком їх знаної «партійної дисципліни», вирушили в похід проти «першого», на їх думку, виступу українського націоналізму на суспільну арену.

Іван Личко в петербурзьким місячнику української соціал-демократії «Вільна Україна» (ч. 1-2, 1906) писав: «Воронь Боже, нести в народні маси «націоналізм» «Хлібороба». Він поведе до братовбивства, до татарсько-вірменської різни, він стане на перешкоді культурного розвитку української нації, він, і це найголовніше, затримає поступ клясової свідомости українського пролетаріату...»

* * *

Не знаємо, коли саме Іван Стешенко написав похвалу «червоному стягові», чи за революції 1905 чи за революції 1917 року. Зрештою, ця дата не грає поважної ролі. В кожному разі «Дрогобицький листок» з 1-го травня 1919 року, отже з доби Національних Змагань, надрукував цей підписаний іменем Івана Стешенка «чарівно-мелодійний» вірш:

»Червоний стяг прапором нашим
Скрізь має нині по землі,
До нього ж всі! І всі розкажем
Про наші мрії і жалі.
І без різниці націй, віку
У спілці дружній і міцній
В дорогу підем велику
З тяжкою долею на бій».

До речі, саме місто Дрогобич у 1919 році, в один із найтяжчих моментів боротьби на польським фронті, стало осередком т. зв. «дрогобицького бунту», у влаштуванні якого наспілку брали участь наддніпрянські й галицькі драгоманівці, вкупі з галицькими напівмарксистами, напівдрагоманівцями. Зваживши це, мусимо визнати, що чимало рації має нижченаведене твердження перемиського «Українського голосу» з дня 3-го липня 1932 року:

³⁾ Дроздовський: «Хлібороб», 1905-1930. Труды Инстит. Славяноведения Акад. Наук СССР, т. 2, М. 1932, стор. 47-48.

»Шкідливі наслідки драгоманівського світогляду, зокрема його анархічного соціалізму, показалися вже під час боротьби за українську державність 1917-20 років, коли то майже кожне село, кожний повіт хотів і частинно творив свою «самостійну республіку», нікого не слухаючи й не пускаючи через свою територію українських військ. Духовим батьком усіх тих гуляйпільських, пашківських і різних махнівських і дрогицьких бунтів і є саме Драгоманов.

* * *

В незмірно критичнім і вирішальнім 1917 році перед українськими вояками розводив драгоманівську агітацію міністер-поет Іван Стешенко. На Другім Всеукраїнським Військовим З'їзді наприкінці червня в Києві спільний фронт українських соціал-демократів з соціалістами-революціонерами цілковито переважив українських самостійників, що на Першій З'їзді по промовах Міхновського були здобули значні успіхи. Представникові самостійників президія Зборів (тов. Борис Мартос, майбутній міністер-президент в 1919 році) взагалі не уділила слова. З промов автономістів-федералістів, що безкарно лунали на тих зборах, може найбільш показовою для світогляду тогочасної здрагоманізованої інтелігентської псевдоеліти була, поза всяким сумнівом, промова-казання, виголошена від імени Т-ва Шкільної Освіти, Іваном Стешенком. Стешенко проповідував перед вибраними представниками українських вояків такі речі:

»Цілі віки наш народ був у неволі. Цілі віки кайдани шматували наше тіло. Але ніякі катування не згасили в нас іскри Божої — дух не вмер. Як один, піднявся наш нарід і впали кайдани й відкрився перед нами великий і широкий шлях, по якому ми підемо до свого щастя. Але довга до того щастя дорога. На цій дорозі багато ям, рівчаків, каміння та інших перепон. Де взяти крила, щоб перелетіти через усі ці перепони? Де джерело, яке дасть потрібні нам крила? Джерело це — всесвітня наука. Ви, лицарі, стоїте на сторожі політичних інтересів нашого народу. Але мало бути військовою силою, мало мати штик і гармати. Є вища сила — дух. Буде час, коли люди будуть мирно й полюбовно розв'язувати всі суперечності, коли виставлятимуть не штик і гармату, а чисте серце і вільний світлий розум. Ми, українці, разом з всіма повинні стати в оборону всесвітньої культури. Ми повинні йти під прапором науки. Разом з тим ми будемо творити власну культуру й забезпечимо її вільний розвиток. Україна йде певним шляхом, бо ті засади, які виробила й дала нам наука, засади автономії, федерації всіх народів, соціалізму — є засадами нашого руху«⁴).

Для відповідного супроводу до цих солодкомлосних співів міністра-поета, Івана Стешенка, добре надається, крім інших численних текстів його духовного вождя, Драгоманова, хоч би й такий солоденький уривок з листа Драгоманова до Мелітона Бучинського з дня 4-го березня 1872 року:

»Чи не благословляти нам судьбу, що вона не дала нам створити «національного гусударства» (себто — національної держави — М. М.), а

4) «Вісник Союзу Визволення України», Відень, 22 липня 1917, ч. 160. Передрук з київської «Робітничії газети» з 2 липня.

дала нам задержати порив до волі, правди, сім'ї і краси, бо здається мені государство далеко не послідне слово історії, а скоріш послідним словом її вольний союз людей і громад для освіти й щастя! Будемо ждати не українського Людовіка XIV, Бісмарка, а «апостола правди і науки»⁵⁾.

Як Драгоманов в 1872 році агітував Бучинського проти «національної держави», так за Драгомановом агітував в 1917 році українських вояків Стешенко проти тої самої національної державности.

* * *

Один з багаточисленних сучасних представників невмирущого драгоманослав'я, Володимир Дорошенко, під час першої світової війни для українських вояків проголошував, що «ціле своє життя віддав Драгоманов Україні... Для української справи Драгоманов положив безсмертні заслуги...»⁶⁾.

Не можна більше насміятися над історичною правдою, більш перекрутити історичні факти, ніж це зробив Вол. Дорошенко, бо дійсність діаметрально протилежна його твердженням: ціле своє життя віддав Драгоманов, щоб прикути Україну міцними ідейними ланцюгами до Росії, отже тим самим він віддав своє життя службі інтересам Росії-імперії... Для московської справи в Україні Драгоманов справді віддав безсмертні послуги, отже віддав він безсмертні послуги для дальшого поневолення України Москвою.

Кожна нація, кожен рух може мати своїх зрадників, але українською національною трагедією є те, що від півстоліття у нас діється та нечувана в цілому світі річ, що з такого апостола підпорядкування українських інтересів чужонаціональним московським політичним ідеалам, як Драгоманов, витворюють «національного пророка», «національну святість», «національного вождя». Серед московських революціонерів Азеф до певного моменту також тішився великим авторитетом та повагою, оточений героїчним сяйвом вождя бойової організації однієї революційної партії. Але все це зникло без сліду, коли була вияснена й доведена його справжня роля агента московського уряду в лавах революціонерів. У нас же діється те несамовите, що хоч Володимир Барвінський (1850-1883) ще 1878 року називав Драгоманова на сторінках львівської «Правди» агентом-провокатором московського уряду, але минуло вже стільки років від того часу, а Драгоманов ще далі послідовно все більш і більш вивищувався несовісною й демагогічною реклямою цілої купи одурманених та одрагоманених невігласів на «національного героя», «пророка» і «святого». Коли нарешті настане кінець цьому ганебному й безмірно шкідливому, руйнуючому наше національне життя явищу?

Порівнюючи інженера Йойну Азефа з професором Михайлом Драгомановим робимо найбільшу честь першому з них. Бо вдійсності інж. Йойна Азеф, що від 1900 до 1908 року стояв на чолі бойової організації однієї революційної московської партії, а разом з тим, ще від першого

5) Переписка Драгоманова з Бучинським, Л. 1910, стор. 101.

6) «Вісник Союзу Визволення України», Відень, червень-липень, 1915, ч. 21-22.

високошкільного семестру, перебував на таємній службі департаменту поліції в Петербурзі, був немовлятком і щенятком у порівнянні з М. Драгомановим. Що значить роля Конрада Валенрода в якійсь там паршивенькій московській партії в порівнянні з тим, що доконав Драгоманов своїми «Чудацькими думками», затруївши цілих два, чи навіть три покоління української інтелігенції, розклавши ідейне й організаційне життя української нації, привівши велику націю в полон чужої московської ідеї, хитренько схованої в ніби українські завивала, довівши нашу батьківщину до сучасної неслави і руїни. Коли б існувала вища справедливість, ідеальна справедливість на нашій вельми недосконалій плянеті, то напевно всі такі підприємства як Соловки, балтицько-біломорські канали й тому подібні табори смерти і каналські праці, де гинуть сотками тисяч наші брати, мусіли б бути рясно оздоблені монументами професора Драгоманова, з написами золотими літерами на підніжжі: «Гаспадіну Драгоманову ат блаґадарнай Россіі»⁷⁾.

VII. БУЧИНСЬКИЙ І НАВРОЦЬКИЙ СУПРОТИ ДРАГОМАНОВА

...І і де їх могили,
Щоб скласти хоч пізні вінці?
Леся Українка

Корпило Устиянович, один з видатних українських малярів минулого століття, у своїх «Споминах з пережитого і передуманого»⁸⁾, в цім, мабуть найкращім і, на превеликий жаль, дуже мало кому відомім зразку української мемуаристики ХІХ-го століття, згадує в одному місці, де говорить про початок 70-их років, скільки то було визначних і талановитих людей в українськім таборі в Галичині. Згадує він визначний політичний розум Наталя Вахнянина, великі інтелектуальні й ораторські сили Андрія Січинського, характер Корнила Сумкевича, таланти Володимира Навроцького, Володимира Барвінського і «многих спосібних і гарчю-патріотичних людей». Нашим сучасникам мало відомо про цих так високо цінених Корнилом Устияновичем людей. У ліпшім випадку вони знані, як «скраїні реакціонери» — партійно-радикальна етикета, яку багатьом із названих Устияновичем діячів причепила драгоманівська мафія за те, що вони були противниками драгоманівського неомосквофільства. Якщо Франко тішився великою популярністю, то лише тому, що його (і то цілком несправедливо) вважають за «свого» в драгоманівсько-радикальній капличці. Тій самій причині завдячує й Павлик, призвище якого збереглося для вдячних нащадків знаним і славним.

7) Хто хоче познайомитися з обома цими діячами — Азефом і Драгомановим — може перечитати дуже цікаві спогади Бурцева «В боротьбе за свободную Россію» (Берлін, 1922, том I). Бо саме Бурцев найбільше розповідає про цих двох, хоч Драгоманов у нього, порівнююче з Азефом, вийшов досить блідо, представлений як шляхетний московський ліберал.

8) 1884 року вони вийшли у Львові під децю завузькою назвою: «Протосрей Раевський і російський панславизм».

Одним із таких «много спосібних і гарячо-патріотичних людей», що їх згадує Устиянович, був Мелітон Бучинський. Д-р Ілля Витанович характеризує його коротко, але вичерпуюче так:

»Мелітон Бучинський, шкільний товариш Навроцького від молодих літ і вірний побратим його до смерті, був з усіх товаришів найближчий йому по серці й поглядами. Довголітнє їх листування — це не звичайне, просте, між людьми явище товариської любови й прив'язання. Бучинський людина багата й незвичайно рухлива, від молодих літ сам збирав і видавав гроші на збирання етнографічного матеріалу в Галичині. Збірками його дуже цікавилися наддніпрянські вчені, головню Антонович і Драгоманов, від нього теж дістали вони матеріал до своїх історичних пісень українського народу. Студіюючи право у Відні, він був одним із найдіяльніших членів і головою «Січі», вів широку переписку з наддніпрянськими громадянами, знайомив їх з галицькими справами й цікавішими людьми; словом — це один із найдавніших ентузіястів ідеї національної соборности і він один із перших найревніше промочував їй дорогу в Галичині між молодими народовцями. Пізніше був адвокатом у Станиславові і визначним, хоча скромним, як і Навроцький, громадським діячем. Помер 1903 року»⁹⁾.

Слід зупинитися над деякими моментами обсяглого листування між Бучинським і Драгомановим, що вийшло у Львові 1910 року. Драгоманов у цих листах до свого першого галицького кореспондента виступає як яскравий агітатор модерного радикал-соціалістичного москвофільства, пропагатор московської літератури і т. п. Незвичайно цікаве те, що Драгоманов, зрештою, дуже невдало, намагався зачепити Бучинського на свій модерно-москвофільський гачок через Гоголя. На своє нещастя він зле розраховував своє лукаве підступство. Бучинський незвичайно добре відчував справжню вартість Гоголя, уважав його перекинчиком і проміняти Шевченка за нього не хотів.

Політичну свою позицію Драгоманов не раз з'ясував у своїх листах до Навроцького та Бучинського: »Я щирий уніоніст, то є федераліст, а а не сепаратист, ні в політичнім взгляді, ні в культурнім« — пише Драгоманов 17 січня 1872 року з Фльоренції Бучинському. Півтора місяця пізніше він у листі до Бучинського розводив такі щироманіловські фантазії: »Чи не благословляти нам судьбу, що вона не дала нам створити «національного государства», а дала задержати порив до волі, правди, сім'ї і краси, бо здається мені, що государство далеко не послідне слово історії, а скоріш послідним словом її вольний союз людей і громад для освіти і щастя! Будемо ж ждати не українського Людовіка XIV, Бісмарка, а «апостола правди і науки».

Розвиток політичних відносин пішов одначе не від ліберальної держави до федерації цілком вільних скупчень, як це припускав незабутній Драгоманов, а від ліберальної держави до держави тотальної, себто — напрямком цілком протилежним. А щодо української нації, то вона свого «апостола правди і науки», і то навіть не одного, а цілої безлічі таких «апостолів», дійсно дочекалася в особі самого Драгоманова та його геніяльних учнів. Але що з того для української нації вийшло —

⁹⁾ І. Витанович: »Володимир Навроцький«, Львів, 1934, стор. 26.

аж надто добре відомо, щоб про це ще згадувати. Національної держави через невблаганну диктатуру драгоманівщини на всіх ділянках нашого національного життя створити не було сили.

Те саме писав Драгоманов не раз і до Навроцького:

«... А на ваші замітки на мою (італійську) брошуру скажу: нічого вам було обижатись словом діалетто, бо я ним кличу й великоруське, а не тільки малоруське наріччя... Руський народ (коли хочете, абстракція) у трьох видах (реальних) наріччях, племенах, народностях — великоруський, малоруський, білоруський¹⁰). Словом, «єдина неділіма Русія», чи пак, «трієдина Русь» — та й годі!

21 січня 1873 року Драгоманов писав Навроцькому: «Ми, українці, стоїмо у других відносинах до Росії, ніж ви до поляків, а то й до усієї Австрії. Ми в Росії все таки вдома, свої!»¹¹).

Серед сучасних оборонців культу Драгоманова панує мода пояснювати такі погляди Драгоманова, як погляди тимчасові, переходові, яких він начебто потім зрікся. Насправді ж він цих своїх поглядів про «трієдиную Русь» ніколи й не думав зрікатися. Вже в останніх роках свого життя він писав своєму приятелеві Ал. Суворіну, видавцеві люто-україножерного щоденника «Новое время»: «Я особисто завжди думав, що Малоросія відноситься до Великоросії не так, як Польща, але й не так як Нижегородська губернія до Московської»¹²).

Ціле своє життя стояв Драгоманов на платформі, яку окреслив коротко в однім листі на початку 70-их років до свого петербурзького шефа, проф. Стасюлевіча: «Я під іменем Росія розумію імперію, яка має бути союзом народів з росіянами (Руссю) та русами». В одному із дальших листів до цього самого видавця «Вестніка Європи», Стасюлевіча, Драгоманов називає себе «всеросійським патріотом на космополітичній заправі». А про самий журнал «Вестнік Європи» Драгоманов писав: «Хай він виконує діло здорового обрусенія галичан»¹³).

В листах до свого приятеля і співредактора «Вестніка Європи», проф. Пипіна, знаного своїм пізнішим протиукраїнськими виступами наприкінці 80-их років, Драгоманов заявляє, що не тільки тогочасну т. зв. російську Україну, а також і положену за межами тодішньої Російської імперії Галичину він уважає за кусничок «обширнаво русскаво міра»¹⁴).

10) «За сто літ», том I, К., 1928, стор. 137.

11) Там же, том I.

12) Абрамович: «Листи Драгоманова до Суворіна», Україна, 1927, кн. 4, стор. 147.

13) Лемке: «Стасюлевич и его современники», том V, стор. 194, 207, 212.

14) О. Дорошкевич: «Листи Драгоманова до Пипіна», За сто літ, К., 1928, зб. 3.

(Далі буде)

Олекса ВОРОПАЙ

РАДУНИЦЯ І ПРОВОДИ

Другий тиждень після Великодня має назву «поминального», або Томиного (Фоминого); починається цей тиждень Томиною неділею.

В старих писаних пам'ятках для цього тижня (чи тільки неділі, якою починається тиждень) є ще й третя назва: Радуниця, або Радунець, або ще Радовниця.

Так, в Троїцькому літописі під 1372 роком згадується, що «Литва и ляжи, Жемоть придоша изгономъ (къ Переславлю) по Велицѣ дни на другой недѣлѣ во вторникъ, на заутріє по Радоницѣ».

В Новгородському літописі під роком 1373 (6880) записано: «Въ среду на завтріє по Радуници».

А під роком 1556 (7063) записано таке: «Мѣсяца апреля въ 22 день, въ понедѣльникъ на второи недѣли послѣ Велица дни, кануть Радуници...»

В Стоглаві посуджуються ті, хто по «Велицѣ дни окличи и на Радуници вѣюнецъ и всякое в' нихъ бѣсованіє...»

Або так: «Апрѣля 7 на завтрея радуницѣ бысть гибель въ солнцы». [Псков. І л., року 1541 (7048)].

В Київському літописі під роком 1493 записано: «Тояже весны на Радуницу, апрѣля 16-го, погорѣ Москва...»

«Въ Устюгѣ Великомѣ, съ 1445 г. въ Радуницу бываеъ крестное хожденіє на убогій домъ при Іоанно-Предтечевскомѣ монастырѣ, а по совершеніи паннихиды, гуляньє въ сосновой роцѣ, выросшей на тамошнемъ кладбищѣ...»¹⁾.

В церковному словарі під роком 1773, читаємо: «В Радуницю був звичай поміж простолюдым згадувати померлих своякѣ, з язичеськими обрядами, і той, хто згадував, приносив на могилу вино, сичене пиво²⁾, пироги, млинці, і після відправи священиком літії, взявши чарку з вином, або склянку з пивом, відливав частину на могилу, а решту допивав сам; жінки в цей час плаксивим голосом голосили добродійства покійника...»³⁾.

Радуницю знають і болгари, вони теж їдять, п'ють на могилах батьківських і голосять добродійства покійника⁴⁾.

В Польщі «Radopiec» відомі у Варшавському повіті.

У стародавніх слов'ян Радуницею, або «весняною радістю» називався, імовірно, цілий цикл весняних свят — час поминання мертвих. За стародавнім народним віруванням мерці радіють, коли їх поминають добрим словом живі свояки та ще й приходять до них на могили відвідувати їх. Пізніше, вже після введення християнства, Радуниця скоротилася лише до одного дня, — другої неділі після Великодня.

«Весняні обряди, колись, очевидно, ще більш багаті і різноманітні змістом, ніж новорічні... припадали на великий піст, що стояв у повнім

1) Сѣверный Архивъ, 1824 г., И. 17.

2) Від слова «сытить» — підсолоджувати, — О. В.

3) Новое приб. къ сл. церк., 1818 г. Переклад мій, — О. В.

4) В сучасних болгар цей звичай має назву «Задушница», — О. В.

контрасті з весняною «радістю». Через те дещо перекинулось на великодний тиждень...»⁵⁾.

Карамзин, пояснюючи слово **Радуниця**, твердить, що в стародавніх слов'ян цією назвою визначалося кожне свято⁶⁾.

В сучасних українських народних звичаях слово «Радуниця» вже не зустрічається. Обряд поминання мертвих на «поминальному» тижні після Томиної неділі, в залежності від місцевості, має такі назви: «гробки», «могилки» (Поділля і Волинь); «Бабський Великдень» (Київщина та Лівобережжя); Поминки (Херсонщина). Але скрізь, по всій Україні, відома церковна назва **Проводи**.

Назва Проводи, ймовірно, походить від події, яка в Євангелії записана так: «Когда при распятии Господнемъ тѣлеса многихъ святыхъ восташи и, по воскресеніи Его, внидоша во святыи градъ: тогда сихъ-то святыхъ яко бы опять послѣ праздника сопровождали (проводили) до гробовъ граждане»⁷⁾.

Введення цієї назви, як свідчить Максим Берлінський⁸⁾, стосується до часів Петра Могили (перша половина XVII століття), коли як пише Снегирьов, — «нѣкоторые церковные обряды заведены были изъ подражанія Польскимъ»⁹⁾, — точніше Західнім на відміну Східнім.

Сама відправа Проводів у Києві, десь наприкінці XVIII століття, відбувалася так:

«... на гору Скавицю (або гору Щекавицю) збиралися пом'янути родителів найповажніші¹⁰⁾ киевоподільські горожани. Панахидні літії відправляли священники над кожною могилою, потім кожна родина сідала колом біля своїх покійників і поминала їх тим їдженням та питтям, яке з собою приносила. А між тим школярі наспівували їм духовні пісні (псалми), іноді скрипалі награвали сумовиті мелодії. При тому частуванні були і найбідніші»¹¹⁾.

Для Слобідської України, вже XIX століття, маємо свідчення Квітки-Основ'яненка (1778-1843):

«... то було на самі Проводи, і треба було через кладовище йти, де на гробках у той день усі поминають своїх родичів».

Вже для пізніших часів, кінець XIX і початок XX століття, про відправу Проводів «на гробках» у селах і містах України маємо такі оповідання:

«... Поминають померлих у Хомин понеділок, бо в Проводи наш Великдень одходить, а тому що осталось у нас — треба дати їм, померлим»¹²⁾.

«... на загальному обіді роздають коливо з медом, його треба їсти натщесерце»¹³⁾.

«... По закінченні обіду, господарі йдуть до своїх родових могил і кожний просить священника, щоб відправив по померлих панахиду.

На могилі кладуть три, або чотири яйця. По закінченні панахиди, господар розбиває ці яйця об могильний хрест і віддає їх дідові:

5) М. Грушевський, 1923, ст. 165. 6) И. Г. Р., ч. V. 7) За Сн. III.

8) М. Б. (1764-1848), перший київський археолог.

9) Сн. III, 1838.

10) В оригіналі «почетнѣйшіе», — О. В.

11) Сн. III, 1838.

12) М. Олександр, Ровенського повіту.

13) Село Дедеркали, Кременецького повіту.

— Помолись, дідуню, за помершого тата, за помершу маму і за сестру. При цьому він каже дідові імена своїх померлих родичів і свояків. Потім уся родина сідає колом біля могил обідати. Голова родини примовляє:

»Тут моя родинонька, тут моя мати, тут хутко буду і я спочивати!«

При цьому він викидає на могилу частину шкаралуп із великодніх крашанок, кістки зі свяченого поросяти та свячену сіль, а потім »обводять« могилу свяченою крейдою і на остаток виливає чарку горілки, примовляючи:

»Іжте, пийте, споживайте і нас грішних споминайте!«

Після цього кожний учасник обіду випиває повну чарку горілки, примовляючи:

»Дай нам, Боже, довго на цім світі проживати, в добрім щасті панувати, а помершим — царства Божого діждати!«¹⁴⁾.

»У нас напередодні Проводів люди убирають гарно свої хати, готуються до великого свята: миють, мастять, перуть, а потім печуть книші, роблять сир, б'ють масло, варять і красять яйця, — все це зав'язують у два вузлики і кладуть на стіл. Один із тих вузликів призначається для причту, а другий для сімейства і старців. В день Проводів ті вузлики приносять до церкви. Після відправи загальної панахиди тут же, біля церкви в огradі, або на сусідському кладовищі був загальний обід для всіх, хто хоче, і для мирян, і для причту...«¹⁵⁾.

Добре підгулявши, вже геть увечорі селяни вертаються до церкви, де священник, ніби з вдячності, висилає їм на почастунок горілки. Після »попівського почастунку« всі розходяться по своїх хатах і на цьому кінчають дея поминки покійників¹⁶⁾.

У цей день бувають ще гри і хороводи, у яких бере участь не молодь, а заміжні жінки і навіть старухи, від чого це свято ще називається »бабськими проводами«¹⁷⁾.

Поминають ще так: на могилах христосуються з померлими, кидають яйця й кажуть: »Святі родителі, ходіте до нас хліба й соли з'їсти!« Потім сідають на могилі і закушують, а по їжі, звертаючись до померлих, кажуть: »Наші рідняки, не поминайте лихом, бо чим хата багата, тим і рада!«¹⁸⁾.

Про христосування з покійником »на гробках« згадує і церковний словник (1773 рік), де читаємо таке:

»... В світлу седмицю... приходили на могилу померлого, і покотивши по ній червоною крашанкою, говорили: »Христос Воскрес!«, думаючи, що покійник відповідає йому в могилі: Воистину воскрес!¹⁹⁾.

Патерик Печерський описує, як року 1463-го »... тѣлеса усопшихъ святыхъ отвѣтствовали на возгласъ священноинока въ Великъ день«²⁰⁾.

Для Проводів немає раз назавжди встановленого дня, цей день кожного року призначає священник. Таким днем може бути будь-який день поминального тижня.

14) Село Іванья, Дубенського повіту, Волинь.

15) Від Марії Т-ко, Київщина.

16) За Чубинським, III, стор. 29. 17) Там же.

18) Село Малі Дедеркали, Крем. повіту, Волинь.

19) Нов. приб. къ сл. церк. Соч. П. Ал., 1818.

20) За Сн. III.

У призначений день для Проводів увесь народ з хоругвами, хрестами, церковним хором і священниками йде на кладовище. Стаючи поміж могилами відправляють спільну панахиду, моляться за спасіння душ померлих, а потім справляють обід-тризну на »гробках«.

Спільні тризни часто переходять у веселі забави, а найчастіше у пісні та хороводи, у яких беруть участь переважно старші жінки, а звідси й назва: »бабські проводи«, або »Бабський Великдень«²¹).

Згадуючи померлих предків на »поминальному« тижні, не годиться їх називати небіжчиками, бо в ці дні »вони усе чують, яка про них мова мовиться«. Найліпше їх називати »родителями«, як ось: »Нехай легенько гикнеться нашим родителям на тому світі!«²²).

В Білорусії звичайно люди збираються у вівторок на Томиному тижні, на кладовище, о 2-гій годині по полудні, і там »катають« червоні крашанки на могилах своїх рідних та свояків, а потім ті крашанки віддають прошкакам. По обіді, коли вже »родительська« могила »налита медом і горілкою«, її покривають білим столітником²³ і ставлять »суху« їжу, бо цей вівторок називається у них »сухим«. Хто ж не може сам приготувати відповідний обід, щоб відмітити пам'ять своїх рідних »задушешною трапезою«, тому при цій нагоді допомагають багатші.

Перед тим, як сісти на могилу і почати свою трапезу, голова родини каже:

»Святе родзители, ходзице к нам хлеба-солі кушаць!«

А коли обід закінчиться, то господар знову звертається до покійників такими словами:

»Мои родзицели, выбчайте, не дзивицесь, чем хата багата, тем и рада!«

Після цього »поминальщики« роздають залишки їжі прошкакам, а самі йдуть до корчми, де п'ють і гуляють, оправдуючи стару поговорку: »Почали за упокій, а кінчили за здоров'я!«²⁴).

На Московщині теж здавна ведеться звичай поминати мертвих на кладовищі, здебільшого у вівторок на Томиному тижні.

Отже, як бачимо, і у нас, і у наших сусідів-слов'ян поминання мертвих на »поминальному« тижні — це вже тепер добрий християнський звичай, але коріння цього звичаю треба шукати ще в стародавніх дохристиянських обрядах.

У Лева Калойського є таке свідчення: »Руси, наслідуючи поганські звичаї греків, здійснювали жертви і возлиття на честь померлих«.

²¹) Від Семена К-ка з Київщини, — О. В.

²²) Від Килини П-к з Переяславщини, — О. В.

²³) Столітниками звичайно називаються рослини, які походять з тропічних країв, як ось Aloe, Agava, — і розводяться у нас, та і в Білорусії, лише як декоративні; вони дуже рідко цвітуть, а тому й здобули собі таку назву. Але є рослина, яка по-англійськи називається Century plant, або Stary scabious, вона росте і в Білорусії, а в Україні є навіть спеціально український вид — Scabiosa ucrainica L. Дуже ймовірно, що саме цю рослину (Scabiosa L.) білоруси називають столітником. Польський етнограф Голембйовский, який записав цей звичай, латинської назви не подає, а тому ми й не можемо точно визначити про яку рослину тут іде мова, — О. В.

²⁴) Lud Polski p. L. Gołębiowskiego. Warsz., 1830.

Вище ми говорили про саму відправу поминання мертвих «на гробках» на «поминальному» тижні, а тепер коротко зупинимось на тому, як саме ті «гробки» підготовлялися до дня Проводів.

«... Ще задалегідь ми, дівчата, бувало, сіяли чебрець²⁵⁾ на материнських могилах; у нас цю траву називали материнкою. А як померла моя сусідка-рвесниця, то ми на її могилі сіяли любисток і барвінок, бо то так ніби на вінок молодій»²⁶⁾.

»Помру сама на чужині, не буде кому й чебрецю посіяти!»²⁷⁾.

»Як помирав хтось з молодих хлопців, то у нас на Полтавщині дівчата садили на могилі кущ червоної калини, бо то так по-козацькому звичаю»²⁸⁾.

З народних пісень знаємо, що козацькі могили й справді відмічалися кущем червоної калини²⁹⁾. Як ось, наприклад, у пісні про смерть козака в Московщині співається:

»Ой, поїхав в Московщину козак молоденький:

Оріхове сіделечко і кінь вороненький.

Ой, поїхав в Московщину, та там і загинув,

Свою рідну Україну навіки покинув.

Казав собі насипати високу могилу,

Казав собі посадити в головах калину:

Будуть пташки прилітати, калиноньку їсти,

Будуть мені приносити з України вісті...»³⁰⁾

Садилася калина і над дівочими могилами, як про це читаємо у Т. Шевченка («Причинна»):

... А в головах у дівчини

Червону калину.

Ще за тиждень перед Проводами люди йдуть на кладовище впорядковувати могилки, сіяти квіти, садити калину та інші кущі й дерева; зокрема на Херсонщині існує звичай садити над могилами вишні.

На братських могилах та на тих «гробках», які вже не мають серед живих своїх опікунів, — працює молодь: хлопці оглядають, чи бува не

²⁵⁾ Чебрець (*Thymus serpyllum* L.); дуже ймовірно, що друга назва цієї трави «материнка» або «пахуча материнка» походить від стародавнього звичаю сіяти цю траву на материнських могилах. Взагалі ця трава дуже популярна в народі, ще в дохристиянських часах наші предки на кострищах (вогнищах) палили чебрець для «воскурювання фиміяму» богам. Про чебрець див. примітку в I-му томі «Звичаїв...» на стор. 251, — О. В.

²⁶⁾ Любисток (*Levisticum officinale*) (див. прим. у I-му томі «Звичаїв...» на стор. 238); барвінок (*Vincetoxicum minor* L.). За народним звичаєм хоронячи дівчину вбирають її як до вінця і на її могилі сіють барвінок — як символ вічної любови (барвінок — вічнозелене зілля). Оповідання записане від Марії Головацької з Херсонщини, — О. В.

²⁷⁾ Так, плачучи, примовляла наша землячка, від'їжджаючи з табору в Німеччині до далекої Канади, — О. В.

²⁸⁾ Від Івана Глушка (біля 60 років), — О. В.

²⁹⁾ Калина звичайна (*Viburnum opulus* L.) — кущ, що цвіте білим цвітом, а восени — яскраво червоної ягоди зібрані в китиці. Поширена по всій Україні, вживається в народній медицині й чарах. Імовірно, за свої червоні ягоди, що нагадують краплини крові, стала в народі символом пролитої козацької крові, — О. В.

³⁰⁾ У Ф. Колесси «Укр. усна слов.» (Львів, 1938) кінчається словами: «... од родоньку вісти», — О. В.

осунулася де могила, чи не зіпсутий хрест або пам'ятник, — все лагодять, поправляють і приводять до належного вигляду. Дівчата ж сіють та садять кущі червоної калини. На Херсонщині та, здається, і в інших місцях півдня України, існує звичай на батьківських могилах сіяти ще запашний васильок³¹⁾, який в північніших районах України не росте. Дівчата ще мають обов'язок сплести вінок та покласти його на «козацькій могилі».

Тож нехай же і тут, на чужині, кожної весни, за нашим стародавнім звичаєм, зацвітають квіти над тими українськими могилами, які по всьому світі тепер суцї; нехай цвітуть над ними любисток, барвінок і чебрець, а восени нехай червоніє калина —

Будуть пташки прилітати калиноньку їсти,

Будуть йому приносити з України вісті...

КРАСНА ГОРКА

»22-го квітня¹⁾, напередодні Юрієвого дня, святкується Ляля або Красна горка«²⁾.

»Красна горка... це одне з народних свят красної весни; з цього дня починаються хороводи: ігри на горах і долинах... починається весняний сезон на весілля«³⁾.

Гори, взагалі, — це колиска людської цивілізації. »Культурні рослини і людські племена мають однакові місця виникнення — гірські системи земної кулі«; а звідси й робиться висновок, що гірські райони були, імовірно, первісними центрами виникнення цивілізації⁴⁾.

Стародавні міста будувалися на горах, або горбах. Так, Рим стоїть на семи горбах (septimontium), а наш Київ — на трьох. Ось як про це розповідає стародавній переказ про заснування Києва:

»... Кий жив на горі, де сьогодні спуск Боричів, Щек жив на горі, що сьогодні зветься Щековиця, а Хорив на третій горі, відкіль назвалася Хоривиця. Вони побудували городець в ім'я свого найстаршого брата і назвали його Київ«⁵⁾.

Львів стоїть на узгір'ї гори Полтви.

За старим Завітом, на Сінайській горі Бог надав жидам Мойсеїв закон. Всі мітичні боги стародавньої Греції містилися на горі Олімп.

У народів Європи гори, а також гірки, горби, »горіци«, »крутіци«, »холми« були місцями поганських богослужень, там стояли ідоли богів, і там же було місце, де приносилися криваві жертви. Крім того, на горах ховалися мертві, горіли там «вічні» вогні, виконувалися ритуальні обря-

³¹⁾ Запашний васильок (*Ocimum basilicum*). Див. примітку в I-му томі »Звичаїв...« на сторінці 220, — О. В.

¹⁾ За старим стилем; 5-го травня за новим стилем.

²⁾ П. Чубинський, III, 29. ³⁾ Сн. III, 1838 г. Зокрема щодо хороводів, то вони починаються і на Благовіщення, і на Великдень і на Красну горку — все це залежить від місцевості та від кліматичних умов року, — О. В.

⁴⁾ Див. Ліпарт »Ист. культуры«, пер. з нім., 1907 р.; Вавілов »Центры происхождения культ. раст.«, 1926; Ковалевский »Чел. плем. и раст. культуры«, 1928 та інші джерела. Цікаво було б перевести спеціальні студії наших Карпат, — О. В.

⁵⁾ Укр. перекази. Зібрав М. Возняк, 1944 р., ст. 5.

ди та ігри. На горах же відбувалися суди та розправи, а звідси і назви гір у франків: Malloberg, Logberg⁶).

За словами св. Письма, погани «... сградаша сіи себѣ высокая и столпы и капища на всякомъ холмѣ висоцѣмъ»⁷).

У Києві, як пише літописець Нестор, — «... на холмъ оскверненномъ кровми» пізніше була побудована церква святого Василя.

Наш стародавній звичай висипати високі могили над визначними мерцями теж стоїть у зв'язку з віруванням в особливе значення гір⁸).

За стародавнім віруванням на Красних горах збираються духи чоловічої статі: упирі, перелесники, характерники, відьмаки; а на Лисих горах — жіночої: відьми, чарівниці, русалки, мавки. Існує, наприклад, під Києвом Лиса гора, де за народним віруванням у ніч під Івана Купала злітаються всі відьми на чортівську нараду.

Щодо Красних гір, то в Україні ще й досі зберігаються старі урочища, здебільшого високі горби, з назвою Красна гора, Красна гірка, або Красне. В більшості випадків на таких «красних горах» були побудовані християнські монастирі або замки.

Так, у колишній Полтавській губернії була Красногорська Чернуска пустинь⁹); поблизу міста Гадяча, вниз за течією Псла, на Красній горі стояв Красногорський Миколаївський монастир, побудований у XV столітті, а біля Золотоноші був Красногорський Золотоніський монастир. У містечку Козельці, на Чернігівщині, торги називалися «красними», з яких один (більший торг) збирався на Красну горку (5-го травня за н. ст.). У Ямпільському повіті є містечко Красне, там же на Красній горі був побудований у XV стол. замок, який року 1765-го був зруйнований гайдамаками.

У наших сусідів, і східних і західних, теж були красні гори. Так, у Новгороді 1415-го року була побудована церква Воскресіння на Красній горі, а у Владимирівській губ. була Красногорська Болдирева пустинь. Недалеко від Архангельська, на березі Пинеги, в гористій місцевості був Красногорський монастир¹⁰).

В Богемському місті Берунськ (Чехія) є «Krasna hora», а на Мадярщині існують і місто, і містечко під назвою «Krasna hora», за перекладом на мову німецьку — Schönberg. В Польщі та в лужицьких сербів (Сілезія) є гори, які називаються червоними (Czerwona górka).

В Моравії (Чехія), поблизу міста Брюна є гора, яка має назву «Spielberg». На цій горі стояв храм Перуна поміж двома священними дубами. Кам'яний ідол Перуна у правій руці тримав червоний сошник, а в лівій — коп'є з білим прапорцем. Тут відбувалися ігри в честь поганських богів і звідси, імовірно, й походить назва «Ігорна гора»¹¹).

Дуби на горах, або «вершку могили» були відомі й нашим предкам. Це видно зі стародавніх переказів про могили. Як ось переказ про «Могили сороку» кінчається такими словами: «... на вершку могили виріс

6) Див. Deutsche Rechts. Grimm. Gotting. 1828; Origines du droit Français... M. Michelet. Paris, 1837.

7) Див. III, Царствѣ, гл. XIV.

8) Про «високі могили» та про легенди, які пояснюють виникнення окремих могил, докладніше буде написано в III-му томі «Звичаїв...»

9) Пустинь — це монастир, який виник у безлюдній місцевості.

10) Сн. III. 11) Mythologie der alten Deutschen u. Slawen. 1827.

височезний дуб, а на його вершку покладали бляху, щоб на ній розпалювати вогонь...» Далі пояснюється, що той вогонь ніби був потрібний — «для остороги довколишніх мешканців перед ворогами», але таке пояснення могло вже виникнути значно пізніше¹²⁾.

Знаємо, що вогонь і досі в народі вважається святим, як ось у приповідках: «Огонь святий мститья, як його не шануеш»; «З водою та вогнем не жартуй»; «Проти вогню нехай не люте»; «Біда, а гріх гасити!»¹³⁾ — як щось загориться від блискавки. Існує вірування, що на вогонь гріх плювати, не можна й ляяти вогню, проклинати його, бо «біда буде!»

Крім того, майже по всій Україні ще й тепер існує гра, яка називається «горю-дуба», або «горю-горю пень».

На Слобожанщині дівчата, граючись, вигукують:

Ой, сухий дубе, гориш дуже,
З тебе полум'я паше дуже.
Паше полум'я через воду,
Через воду на слободу!¹⁴⁾

А на Херсонщині¹⁵⁾ бавлячись, дівчата перегукуються:

— Горю-горю пень!
— Чого гориш?
— Крaсної дівчини хочу!
— Явої?
— Тебе молодой!

Після цих слів «Красна дівчина» втікає, збігаючи з гори на долину, а «Горю-горю пень» переймає її, намагаючись зловити. Якщо спіймає, то для цієї пари гра кінчається; в гру вступає друга пара, і так продовжується аж доти, поки вся група дівчат не буде переловлена.

Щоб виконувати «Горю-дуба», чи «Горю-горю пень», дівчата звичайно збираються на високі місця: десь на горбі чи на пригорку — «щоб можна було добре розбігтися», як тепер пояснюють. Починається гра саме на «Красну горку» і продовжується — «аж поки в полі просо заросте, тоді ми, дівчата, йдемо в поле полоти просо і про гру забуваємо»¹⁶⁾.

Якщо розглядати «красне», як кольор (в сучасній українській мові «червоне»), то воно подібне на кров і вогонь, а тому можна здогадуватися, що Красними горками у наших стародавніх предків називалися високі місця: гори, горби могили, — де горіли священні чи «вічні» вогні та де відбувалися поганські обряди жертвоприношення; тут же могли відбуватися і народні гри саме навесні, в час «народження сонця». Той факт, що з приходом християнства скрізь, чи майже скрізь, на Красних горах будувалися монастирі, може тільки підтверджувати наш здогад.

Цікаво відмітити, що і в Сіцилії (Італія) є Красні гори (Monti rossi), а також і тут, в Англії, в провінції Surrey є містечко Red Hill, зі стародавнім замком та церквою ще з норманських часів, XI-го століття.

Отже, як бачимо, ще в дохристиянський період нашої історії мешканці України-Руси мали, імовірно, тіж самі звичаї та обряди, що й мешканці Західної Європи.

¹²⁾ Укр. перекази. Зібр. М. Возняк, Л. К., 1944.

¹³⁾ М. Номис, 1864. ¹⁴⁾ Сборн. Харьков. инст. фил., XVII, ст. 162.

¹⁵⁾ С. Надляк, — О. В.

¹⁶⁾ Від Марії Г-кої з Херсонщини, — О. В.

Софія НАУМОВИЧ

МАРІЯ БАШКИРЦІВ

(ВІДГУКИ ФРАНЦУЗЬКОЇ ПРЕСИ І ЧУЖИНЕЦЬКИХ ПРИЯТЕЛІВ
ПРО НАШУ ЗЕМЛЯЧКУ)

Про Марію Башкирців, цю «загублену українську людину», писали різні наші автори, а між ними і д-р Дм. Донцов, що присвятив їй цілу, невеличку, розвідку в збірці «Туга за героїчним» (вид. СУМ-у, Лондон, 1953).

У цій розвідці під заг. «Звихнена слава», автор дуже докладно з'ясував, чому вважає Марію Башкирців україною і чому «звихненою славою».

Бажаючи познайомити наших читачів з голосами чужинців про нашу землячку, доречно буде спершу навести декілька цитат з одинокого, проте талановитого (писаного французькою мовою) твору Марії Башкирців — «Щоденника», що вповні підтверджують висновки д-ра Дм. Донцова.

Немає ніяких сумнівів щодо українського походження Марії Башкирців. Вона народилася і змалку проживала в Україні, в селах Шпатівці і Гавронцях на Полтавщині, де її батько був маршалом полтавської шляхти. Посвоячена з родами Кочубеїв і Гамаліїв, змосковщених у тому часі наполовину (всі вони знали українську мову, співали українських пісень, звали себе українськими іменами, як, напр., її кузен «Гриць»), належала до найвищої аристократії тих часів, яка, як і кожна аристократія у світі, мала глибокі родові традиції, зате слабі національні. Знала вона дуже добре українську мову, але послуговувалася нею тільки на селі, захоплювалася українськими танками й одягом, сама вдягалася по-українськи і т. п. Зате Московщини не знала зовсім, бо тільки переїздом, як «туристка», оглядала Москву й Петербург. Але враження від московських міст і людей у неї погані:

«... Карета в зливний дощ повезла нас оглядати Ісааківський собор (у Петербурзі), відомий своїми колонами з малахіту і ляпіс-лазуру. Колони ці надзвичайно розкішні, але без смаку, бо зелений кольор малахіту і голубого каменя псують ефект один одному... Чотири фасади з гранітовими колонами гарні, але не гармонізують із візантійським позолоченим куполом. Зовнішній вигляд взагалі робить неприємне враження, бо купол (баня) занадто великий і біля нього геть зникають чотири маленькі куполи над фасадами... У той час відбувалося вінчання. Молодий і молода з простого народу були «некрасиві»... Казанський собор — мавпування Собору св. Петра в Римі, але колонада видається зайвою, наче б не приналежною до будинку. Вона недостатньо довга і не тво-

рить півкола, для цілоти це недоладне і надає йому незакінченого вигляду... Зимова палата нагадує касарню, а кінна статуя Петра Великого, вказуючи одною рукою на сенат, а другою на ріку, наче б хотіла сказати: »Краще втопитися в Неві, ніж судитися в сенаті«... Я пишу мамі: »Петербург — гидота! Мостові шляхи скандальні для столиці, трясє на них нестерпно... »Большой театр« — казарми, собори розкішні, але нескладні й погано передають задум мистця. Додайте до того клімат — і ви розумієте всю розкіш...«

»Петербург — копія від німців..., а тут (у Москві) все »руское«: архітектура, вагони, доми... дерев'яний мостик, перекинений через щось подібне на річку, болото на дорозі, все »руское«... Почалась скаканка з перешкодами, по каміннях і рейках, не зважаючи на трясення і небезпеку вилетіти кожної хвилини з карети... Неприємно вразили мене... босоногі жінки... Москалі (»руські«) та обидві їхні столиці цілковито нові для мене. До виїзду за границю я знала тільки Україну (Малоросію) і Крим. Тільки зрідка заходили до нас мандрівні торговці-москалі й вони видавалися нам зовсім чужими. Всі сміялися з їхньої одєжі й мови...«

З переїздом Марії Башкирців в Україну, зовсім змінюються і її подорожні описи:

»Селяни, побачивши здалеку карету, здіймають шапки. Ці добрі, тепеливі й чесні обличчя милують мене. Я всміхаюся до них, і вони, здивовані тим, відповідають усмішками на мої привітні уклони... Сільські жінки надзвичайно гарно збудовані, принадні й цікаві у своїх костюмах, що обрисовують форми тіла й залишають ноги незакритими до колін...

Біля 11-ої години дзвінок звіщає прибуття сусіда. Це п. Гамалій. Можна подумати англієць? Нічого подібного: це старовинна українська (малоросійська) родина. Його жінка одна з тутешніх Броджер... Прекрасні люди, але на мило пахнуть провінцією...

Врешті я зайнялася вишиванням... У благословенній Шпатівці тільки це й роблять, що їдять, а поївши — півгодини відпочнуть, і тоді знову їдять, і так увесь день...«

Марія Башкирців поїхала до Гавронців біля Полтави, до маєтку батькової родини, отої »тутешньої«, що не могла погодитися з Бабініними (з боку матері), очевидно »зайшлими«:

»Маєток розположений мальовничо: горбки, річка, дерева, чудовий дім і прибудівки... Живуть тут на широку стопу, хоч і намагаються надати враження простоти... Очевидно, при сніданку шампанське. Претенсія на аристократизм і простота доходять до натягненості. На стінах портрети предків, докази старовинности роду, що мені особливо приємні. Чудова бронза, севрська й саксонська порцеляна, мистецькі речі. Правду сказавши, я цього не чекала... О другій годині ми поїхали в Полтаву... В Полтаві мій батько — цар, але яке ж нещасне це царство!.. Ми проїхалися вулицями, безлюдними як у Помпеї... Я заговорила з селянами, що попадалися нам по дорозі й у лісі, й уявіть собі — я зовсім непогано говорю по-українськи (малоросійськи)...

Марія Башкирців

Знаєте, я дуже люблю бути за панібрат з народом. Говорила з усіма й ще трохи я пішла б танцювати. Танці наших селян, з вигляду покірних і простодушних, а насправді хитрих як італійці, — їхні танці це справжній паризький канкан... Ніг вони до носа не підіймають, бо це ж негарно, але хлопець з дівчиною крутяться, наближаються одне до одного, переслідують одне одного, і все це супроводиться такими жєстами, окликами й усмішками, що по тілі дрижа пробігає... Буденний одяг «хохлушки» складається з полотняної сорочки з широкими, морщеними рукавами, вишитими червоним і синім, і зі шматка чорного се-

лянського сукна, яким вони загортаються, від пояса почавши. Оця спідничка коротша за сорочку, так що видно її вишитий край, притримується вовняним кольоровим поясом. На шії багато намиста, а голова пов'язана стрічкою, волосся заплетене в одну косу, в яку вплітається одна або більше стрічок. Я післала купити й собі такий костюм, одягла його й пішла по селі в товаристві молодих людей. Селяни не пізнавали мене... на ногах у мене були чорні сап'янці з червоними закаблуками...»

Незвичайно цікаве в «Щоденнику» Марії Башкирців те місце, де вона пише про мастки князя Кочубея. Читаючи це, в українця родяться подвійні почування: гордість за високу матеріальну культуру цього старовинного роду і... презирство до одного з цього роду, отої «атарської людини», що зрадила гетьмана Мазепу:

«Ми були в князя Сергія Кочубея... Князівські мастки, у восьми верстах від Гавронців — це знаменита Диканька, прославлена Пушкіним, разом з любов'ю Мазепи і Марії (?) Кочубей. Особливо гарно влаштував цю власність князь Віктор Павлович Кочубей, великий канцлер імперії, державний муж, батько теперішнього князя. Красою саду, парку, будинків, Диканька може змагатися з віллами Боргезо і Дорія в Римі... Диканька майже містечко. Я не рахую селянських хат, говорю тільки про дім і службові будинки. І це серед Малоросії! Як прикро, що навіть не підозрівають про існування цього місця! Там багато дворів, стань, фабрик, машин, робітень. У князя манія будувати, фабрикувати, перемінювати. Ввійшовши в дім, уся подібність з Італією зникає. Передня кімната скромніша за дальші, ви входите в чудовий барський дім... Князь — людина 50-55 років, повдовілий, здається два роки тому. Це типовий «русский» вельможа, один із тих людей старих часів, на кого вже починають дивитися, як на істоту іншого роду, ніж ми самі. Його манери й розмова спочатку мішали мене, бо я вже встигла відвикнути від товариства, але через п'ять хвилин я вже була задоволена. Він взяв мене під руку й повів показувати кращі картини, статуетки, портрет князя Василя і його забризкану кров'ю сорочку...»

Для контрасту вражень Марії Башкирців про Московію і Україну, наведемо такі слова з її «Щоденника»:

«Учора я була в розпачі. Мені здавалося, що я на ціле життя ув'язнена в Росії. Це приводило мене до божевілля, я готова була лізти на стіну, гірко плакала...»

Таких прикрих почувань не було в неї в Україні, хоч вона була «провінцією» в понятті такої світової дами, якою була Марія Башкирців. Навіть про Полтаву вона багато краще висловлюється, ніж про Петербург і Москву — столиці московської імперії:

«Полтава — цікаве місто, як думають, а зокрема дуже цікава маленька дерев'яна церква... Поруч з церквою є колона в тому місці, де цар, вигравши битву 1709 року, відпочивав, сівши на камінь. Колона вилита з бронзи. Ї ввійшла в стару дерев'яну церкву, стала навколішки й тричі поклонилася до землі... Я пішла у великий полтавський монастир... Там замітний тільки дерев'яний іконостас, надзвичайної різьбарської роботи. Тут похоронений мій прадід...»

Захоплення Україною, її давниною та її сільським народом, не розтягалось в Марії Башкирців ні на українську інтелігенцію, ні на українську шляхту. Вона дорікала їм за їх провінціалізм, ледарство й брак освіти, при чому не щадила і свого батька:

«Існує український (малоросійський) діалог, що характеризує націю, і який може дати поняття про манеру мого батька: Двох селян. Перший — Ми йшли разом дорогою? Другий — Ішли. Перший — Ми найшли кожуха? Другий — Найшли. Перший — Я тобі його дав? Другий — Дав. Перший — Ти його взяв? Другий — Узяв. Перший — Де ж він? Другий — Що? Перший — Кожух. Другий — Який кожух? Перший — Та ми йшли дорогою? Другий — Ішли. Перший — Ми ж знайшли кожуха? Другий — Найшли. Перший — Я тобі його дав? Другий — Дав. Перший — Ти його взяв? Другий — Узяв. Перший — А де ж він? Другий — Що? Перший — Кожух! Другий — Який кожух? і т. д. і т. д.»

Цікаво, що матір Башкирців, ота з Вабініних, теж не почувала себе московкою. В Римі, на авдієнції в Папи, відбувся між мамою М. Башкирців і Папою такий діалог:

— Ви з Петербургу?

— Ні, Святіший Отче, з Малоросії...

Проте, хоч і батьки Марії і вона сама здавали собі справу з того, що вони не «істенно-русскії», то національної свідомости в них не було, і це, як зовсім слушно вивів Донцов, — було трагедією цілого короткого життя молодой дівчини.

«Я не знаю досконало, — пише вона у своєму »Щоденнику«, — ні однієї мови. Мосю рідною мовою добре володію тільки для домашньої потреби... Я добре говорю по-італійськи й по-англійськи. Думаю й пишу по-французьки (цією мовою написала вона і свій »Щоденник«, — С. Н.), хоч, здається, трапляються граматичні помилки...»

Свою, дуже високу в ті часи як на дівчину освіту, Марія Башкирців завдячує виключно собі, бо »... члени моєї родини в більшості люди неосвічені й прості... Тому й запевняю вас, що коли б я не залишалася так часто сама з собою і книгами, то була б ще менше інтелігентна, ніж тепер«.

Але підсвідомо, не здаючи собі справи з того, вона завжди почувала себе добре в Україні, хоч більшу частину свого життя перебувала за кордоном.

І даремно ця »поліглотка«, що говорила світовими мовами, ця світова дама, освічена й талановита малярка, незвичайно інтелігентна, з відкритим, ясним умом дівчина — ціле своє життя шукала свого національного обличчя, то в »Росії«, то у Франції, то, врешті, в космополітизмі. Й даремно іронізувала зі свого прив'язання, з гону крові, даремно »на холодню« аналізувала й критикувала тамошніх людей:

«Сьогодні був один з тих гарних вечорів, які бували ще за маминого панування. Всі свічки запалені, всі двері відкриті і сім великих заль здавалися заповненими, хоч нас було тільки шістнадцятеро... Тут іздять на баль і попивають із товаришами, грають у карти і вечеряють із танцюристками, а з дамами розмовляють тільки тоді, коли кохають-

ся з ними. Розмовляти просто зі знайомими про все, як у Франції, — цього в тутешніх краях не знають. Одинокий предмет розмов — найвulgарніші й найпростіші плітки. Найкраща розвага — гостинці. Тут збираються довколишні поміщики й проводять цілі тижні: ходять один до одного в гості по кімнатах, п'ють і грають у карти. Театр порожній, бо ж до всього, що нагадує інтелігентне проведення часу, ставляться з огидою. Перед аристократією в цій благословенній країні всі поклоняються. А що, коли б і я стала такою? Ні, треба вийти!»

Останнього року перед смертю вона двічі відбула велику подорож в Україну, наче б тягнула її туди якась непереможна сила, хоч правдивою також може бути гіпотеза д-ра Донцова про неспокійну, номадську кров її предків (Башкир-ців!).

Ось це і все, що стосується до її українського обличчя, прихованого перед своїми отим «дворянством», «шляхетством», «поміщицтвом», яке в Україні було синонімом відступництва, а перед чужинцями зфальшоване... московським пашпортом. А про її багатогранну талановитість звичайно нам доводиться шукати в чужинецьких джерелах, де знаходимо оцінку її мистецької діяльності, бо вона, властиво, жила і творила у Франції.

Чи не найповнішою збіркою відгуків про її малярські досягнення буде «Каталог творів панни Башкирців», виданий «Союзом жінок-малярок» 1885 року в Парижі (Лібрері д'ар, вид. Людовик Баше, французькою мовою).

У цьому «Каталозі», крім репродукцій її картин і скульптур, є такі статті: «Вступ» — пера Франсуа Копе, «Марія Башкирців» — за підписом «Приятелька», «Віче» — поезія Емануеля Дюкро, присвячена картині М. Башкирців «Віче»; далі — каталог — список усіх творів М. Башкирців, вияви пошани, серед яких є поезія Е. Дюкро «Строфи про Марію Башкирців», «У пам'ять панни Марії Башкирців» — Роберта де Суза. «Марія Башкирців» — за підписом «XXX», Симфонія у білому мінорі» — Ж. Гаяра і посмертні статті Сент-Амана й Поля Дешанеля. Закінчують цю збірку відгуки французької преси з малярських вистав про картини М. Башкирців та виїнятки з її «Щоденника», які стосуються до малярства і блищать влучними осудами й цікавими думками про різні малярські явища. Наводимо тут тільки прозові речі, залишаючи поезію для перекладу поетам.

І. ВСТУП (Франсуа Копе)

Минулого року я ходив відвідати одну даму, що була, переїздом, у Парижі й затрималася в пані Башкирців, у її домі при вулиці Ампер. Я зустрів там дуже приємне товариство: самі дами й панночки, що досконало говорили по-французьки, з дрібною домішкою цього акценту, який дає нашій мові в устах росіян (рюс) таку милу м'якість.

Мене прийняли дуже сердечно в тому милому колі, де все дихало щастям. Але, ледве сівши недалеко самовару з чашкою чаю в руці, я

занімів від захоплення, побачивши великий портрет одної з привних дівчат, портрет — незвичайної подібності, намальований свobodно й широко пензлем захопленого майстра.

— Це моя донька Марія малювала портрет своєї кузинки, — сказала пані Башкирців.

Я почав хвалити, але не встиг докінчити фрази, бо мене притягнула інша картина, а далі ще інша, і ще інша, виявляючи мені незвичайного мистця. Я йшов від картини до картини, що ними були завішані стіни вітальні, і на всі мої оклики радісного здивування, пані Башкирців повторяла мені зворушливим голосом, у якому було більше ніжності, ніж гордості:

— Це моєї доньки, Марії!.. Це моєї доньки!..

Тоді ввійшла панна Марія Башкирців. Я бачив її тільки один раз і тільки одну годину... Я не забуду її ніколи... У 23 роки вона виглядала набагато молодша. Невеличка, дуже пропорційна, круглолиця, з рисами вишуканої зформованости, з біляво-соломковим волоссям і темними очима, що мов блистіли думкою і горіли бажанням все бачити і знати; уста вольові, добрі й мрійливі, тремтливі ніздрі шляхетного коня з України. Панна Марія Башкирців викликала в мене вже на перший погляд особливе враження: сильна воля вкупі з ніжністю, енергія з чаром. Все в тій чарівній дитині прозраджувало вищу духовність, під жіночими принадами відчувалася залізна, справді мужня сила і мимоволі пригадався мені дарунок молодому Ахіллесові від Уліса: меч, захований під жіночими прикрасами.

На мої gratуляції, вона відповідала мені приємним, мелодійним голосом, без фальшивої скромности, признаючись до своїх високих амбіцій і нетерпеливости, з якою вона чекала слави, оця бідна дитина — приречена вже на смерть.

Ми всі піднялися, щоб оглянути ще й інші її праці в ательє. Там ця дівчина була у «своєму сосі». Велика зала була розділена на дві частини: на виставне ательє, освічене широким верхнім вікном, і темнішу нішу, завалену книжками й паперами. Тут вона читала.

Ведений інстинктом, я підійшов просто до цього архіву — «Віча», який звертав загальну увагу в останньому «Сальоні»: група паризьких хлопчаків, які поважно змовлялися — без сумніву, над якоюсь витівкою, — під дерев'яною загородою якогось закутка на передмісті. Це шедевр, — я підтримую це слово. Обличчя й пози дітей — це чиста правда. Шматок зажуреного краєвиду, передає всю жалість і сум загублених кварталів. На виставці, перед цією гарною картиною, публіка одногolosно увінчала медалею панну М. Башкирців, уже відзначену попереднього року. Чому цього присуду не ратифікувало журі? Тому, що мистець — чужинка? Хто зна? А може, причиною було її багатство? Вона терпіла через цю несправедливість, її шляхетна душа бажала пімститися, здвоюючи зусилля. Впродовж однієї години я бачив двадцять розпочатих полотен, сотню проєктів, рисунків, мальованих етюдів, проєкт статуї, портрети, при яких я мимрив ім'я Франса Гальса, сценки з вулиці, з життя, зарис з великого краєвиду — жовтнева мряка на березі

ставу, безлисті дерева, велике жовте листя розстелене на землі, — врешті, цілий твір, у якому шукав і віднаходив себе мистецький хист, найоригінальніший і найщиріший, індивідуальний талант.

Попри це, велике зацікавлення викликав у мене темний куток, де я спостеріг здалеку численні томи, розкидані в безладді на полицях і столі. Я наблизився і прочитував назви. Це були шедеври людської думки. Вони всі були їхніми оригінальними мовами: французькою, італійською, англійською, німецькою, навіть латинською, і навіть грецькою! І не були це «бібліотечні книжки», як кажуть філістини — «парадні книжки», а справді старі книги, перестудійовані, знищені, вживані, читані й перечитані. На бюрку лежав відкритий Платон, розкритий у цікавому місці.

Побачивши мое здивування, панна Башкирців опустила очі, наче б змішалася і боялася виглядати книжковим модем. А її мати, сповнена радістю, говорила мені про енциклопедичну освіту своєї доні, показуючи мені її товсті зшитки, списані записками, і відкрите фортепіанно, на якому гарні ручки розшифровували всі музичні твори.

Зникла надмірністю материнської гордості, молода мисткиня рішуче перервала розмову якимсь жартом.

Була пора відійти і, зрештою, від якогось моменту я зазнав почуття якоїсь тривоги, якогось жаху, я не зважуюся сказати — передчуття. При цій блідій і палкій дівчині я подумав про оранжерійну квітку, гарну й запашну, як чудо, а таємничий голос із глибини моєї душі шептав мені: «Цього забагато». На жаль, цього й справді було забагато!

Декілька місяців після моєї єдиної візити при вулиці Ампер, коли я був далеко від Парижу, я дістав зловіщу карточку, обрамлену чорним, яка повідомляла мене, що панни Башкирців не стало. Вона померла на 23-му році, від простуди, рисуєчи свої етюди на «пленері».

Я вдруге побачив, але вже спустошений дім. Нещасна мати — втомлена своєю пригноблюючою і виснажуючою турботою, не могла вже плакати. Вона вдруге показала мені, на тому самому місці, картини й книжки. Вона довго говорила мені про бідну, померлу покійну. Вона відкрила мені скарби її добросердечности, якої не придушила її інтелігенція. Захлинаючись сухим риданням, вона повела мене в її дівочу спальню до маленького залізного, військового ліжка, де заснула вічним сном героїчна дитина. Врешті, вона повідомила мене, що всі твори її доньки будуть виставлені, а мене просила написати вступ до каталогу на декілька сторінок. І саме це я бажав би написати словами, палючими як сльози..

Але з чим виходити перед публіку? У присутності творів Марії Башкирців, перед цим жнивом надій, скошеним подувом смерти, вона напевно відчує — з почуттям, таким же болісним як моє, — цю жахливу меланхолію, яку викликають румовища будівлі, перед її здвигненням, будинки, що розвалилися ще поки їх закінчили будувати, свіжі руїни, ледве видні з землі, яких не закрили ще квіти й плющі.

Що можна сказати передусім матері, чия безнадія викликає біль і страх? Її можна хіба благати, вказуючи небо, щоб відвернула очі від байдужої природи, яка не зраджує нікому таїни законів, навіть не ка-

же, чи вона потребує народженого генія молодій дівчини на те, щоб збільшити блиск і чистоту одної зірки.

Париж, 9 лютого 1885 р.

Франсуа Копе

Примітка:

Користуючись французьким оригіналом і московським перекладом («Ілюстрована Россія», Париж, 1937) статті Франсуа Копе, я помітила, що переклад трохи змінює оригінал у **політичному сенсі**, зокрема на шкоду українськості Марії Башкирців. В одному місці, де Ф. Копе порівнює риси М. Башкирців до «нізрів коня з України», московський перекладач пропустив слово «Україна». В другому місці, де Ф. Копе перелічує, якими мовами були написані книжки, що їх він бачив у М. Башкирців, він не подав «русских книжок», а перекладач самовільно «доповнив» і «русскими книжками», вставивши їх поміж німецькими і англійськими. Крім того, з якихось інших мабуть мотивів, московський перекладач випустив останній уступ статті Ф. Копе. — С. Н.

II. МАРІЯ БАШКИРЦІВ

Вона мала «блиск зір і рож». Її талан розвивався під сонцем молодости і розцвітав у свіжості й енергії весни. Її краса білявки, осяяна великими синіми очима, здавалося, — була вроджена для корони.

Здавалося, — Марія Башкирців призначена блистити в сяйві тріумфу, популярности і слави. У повному розквіті, з великою надією і радістю працюючи над картиною, яка повинна була здивувати навіть недругів, щаслива, люблена, біля вишньої матері, оточена приятелями, — ця дитина раптово зблідла, пензлі висунулися їй з рук, вона лягла, щоб більше не прокинутися... Надійшла смерть, жорстока, швидка, неблаганна!

З цього дому радості й розваги, вона зробила дім жалоби, з рож — кипариси, з білої сукні молодій дівчини — саван, а з народженої щойно слави — попелище... Бідна дитина! І нещасна мати! Чому Господь забрав її тій, що жила тільки нею і для неї?

Це велика містерія. Треба замовкнути й піддатися. Світляні істоти завжди відходять передчасно, так наче б небо було заздрісне за землю. Ці вибрані діти мигають як проміння і як проміння зникають...

Віковічні вірування освятили ці молоді швидкозгасаючі душі: «Хто вмирає молодим — той Божий улюбленець!»

Марія Башкирців народилася біля Полтави в маєтках своїх батьків. Її батько був маршалом полтавської шляхти. Її визначна інтелігенція проявилася з перших років її життя. Як маленькі принцеси часів Валюа, вона вчилася латини й греки. З однаковою легкістю вона говорила французькою, англійською, німецькою й італійською мовами. Її пам'ять затримувала все, її уява поривалася в найдальші простори, її очі бачили природу з надзвичайною ясністю й точністю. Закохана в літературу, ма-

лярство, музику, вона не знала у своєму житті ні хвилини відпочинку. Пожирана святим огнем, як справжні великі мистці, вона мала дар і легкість плекати всі роди мистецтва.

Вона писала свої спогади, почавши з десятого року життя; вони складають двадцять томів. Це найбільш подиву гідні жіночі твори, які довелося мені читати. Писані кожного дня французькою, кольоритною мовою, вони передають мрії, враження, жарти, ніжність, глибину філософії цієї жіночої душі, чие життя було таке коротке, а прагнення такі високі. Чистота серця цієї дитини єдналася з пристрасною уявою і породжувала, між рядками сторінок, думки-шедеври.

Музикальна до шпiку костей, вона передавала музичними імпровізаціями те, чого не всилі була висловити словами. Вона опанувала всі інструменти: фортепіяніно, арфу, гітару, мандоліну, органи. Але малярство мало честь полонити цю молоду одуховленість. Від моменту, коли нею оволодів бог форми, повітря, кольору і правди, — вона стає його вірним учнем і пристрасним малярем.

Приїхавши до Парижу 1878 року, вона пішла оглянути ательє п. Жуліяна, хоч ніколи у своєму житті не рисувала. Після одинадцяти місяців праці, дістає конкурсну медаль від журі пп. Робер-Флері, Вугеро, Лефевр, Булянже й Кота. Декілька місяців після цього вона виставляє в Сальоні «Портрет кузинки», підписаний Марі Константен, 1881 року — «Ательє Жуліяна», підписане Андре, 1883 року — «Жан і Жак», «Парижанку» й одну пастелю та дістає від журі — незвичайно суворого для жінок, — почесне відзначення. Врешті 1884 року вона посилає до Сальону «Віче», перед яким згромаджувалася товпа глядачів. У цій картині були обличчя, такі поражаюче правдиві, з таким виявом інтенсивності життя, що найбільші слави пленуму були б його підписали.

І саме закінчуючи свою останню чудову картину «Вулиця», виснажена надмірною працею, бідна дитина простудилася, і недуга помстилася на цьому тендітному тілі, в якому горіла вогненна душа. Вона мала заледве двадцять три роки!..

Вона залишила більше як стоп'ятдесять картин і рисунків, декілька скульптур і «Щоденник», який появляється друком. Її твори будуть виставлені в окремій залі «Вистави жінок-малярок». Вони підтвердять багатство і блиск цього молодого таланту. Квіти мистецтва вічні: вони житимуть, щоб зберегти від забуття ім'я невіджалуваної Марії Башкирців.

»Гідна вічного жалю й похвал, вона жила, як ангели, і зникла, як квіти«.

Приятельница

III. МАРІЯ БАШКИРЦІВ

Наша гутірка цього тижня жалобна. Панна Башкирців померла у віці 23 роки. У першій половині жовтня вона була ще весела, усміхнена, повна здоров'я, молодости й дотепу.

Вона саме перебувала два тижні в Жуї, у пані маршалкової Канробер, донька якої була її товаришкою в ательє Жуліяна. Вона завзято працювала над картиною, призначеною на наступну виставку, а яка, на жаль, залишиться незавершеною. Страшна, приголомшлива недуга, ско-

ротечні сухоти, прийшла несподівано й забрала привабливу, поетичну дівчину за кілька днів, за кілька годин, від родини, в якій вона була ідолом, від мистецтва, якому вона віддалася із їй питомим фанатизмом.

Мистецтво було пристрастю покійниці. Вставши на зорі, вона працювала з упертістю і наполегливістю, наче з величним божевіллям. Кажали, начебто, маючи передчуття швидкого кінця, вона хотіла залишити щось після себе. Те, що вона залишила — це «Ательє дівчат», це «Віче», це пастелеві портрети своєї кухні, п-ни Діни Бабінін, та сина маршала Канрюбера, — твори справді помітні, де проявилися могутність концепції й майстерне виконання, дуже рідкі в дівчини її сфери.

Попереднього року вона дістала почесне відзначення. Цього року опінія малярів готовила їй медаль. Але журі сказало собі, без сумніву: «Вона молода, багата, може почекати!» На жаль, вона не могла чекати! І сьогодні всі складають їй почесні вітання, але спізнений вінок слави увінчає тільки її могилу.

Ми не можемо повірити, що це шляхетне, благородне серце, перестало битися. Цю молоду дівчину бачили ми ще перед кількома днями, коли вона всміхалася принадно до нас зі своєї карети... оцю одуховлену дитину, королеву пензля, що ставила ательє понад усі вітальні й залі, до якої всі малярі мали глибоку симпатію й респект. Панни Башкирців немає вже в живих і її смерть така зворушлива й передчасна, що нагадує нам ці гарні строфи Альфреда Мюсе, що їх вона знала напам'ять:

»Чи мусимо втрачати наші найдорожчі істоти
Й замикати їм, плачучи, повіки,
Коли ще промінь надії в їхніх очах горить?
Чи небо заздрісне за своїх вибранців?
Чи, — о горе! — треба вірити в те, що казали предки:
Коли хто молодим умирає, того боги кохають?»

Ніколи не брали ми участі в таких поетичних і зворушливих похоронах, як похорон Марії Башкирців. Цей дім, увесь у білому, заповнений квітами, ця домовина з білого плісу, прикрита зеленою пальмою, цей караван, запряжений шістьма білими кіньми в срібному запрягу, ця бідна мати, що мала ще мужність іти пішки за труною, ця церква з грецькими написами, образи святих на золотому тлі, цей спів тужливий, величний, ця ридаюча товпа, це сяюче осіннє сонце, що сміялося до ідеальної дівчини, яка не побачить більше весни, — всі ці картини незмірного болю не зникнуть ніколи з наших очей і сердець!

Під час своєї недуги, панна Башкирців казала до своєї матері, ніжно як ангел: «Страдальна мамо, чому ви маєте таке сумне обличчя?» Страдальна мати! — оце саме найвластивіше ім'я для нещасної матері, для якої немає ніякої розради на землі. Вона втратила свою доню в суботу, а в наступний четвер, у день похоронів, вона не могла пролити ні одної сльози. Горе її прибило до оціпеніння. Тепер вона плаче, й, на жаль, — ніколи не перестане плакати.

»Без сумніву, це вже надто пізно про неї говорити,
Відколи її немає, — проминуло п'ятнадцять днів,
А в цій країні, п'ятнадцять днів — це вже багато,
Із недавньої смерті остається стара вість...«

Цього, що сказав Альфред де Мюсе про Малібран, — не можна сказати про панну Башкирців. Час, — замість зменшити жаль тих, хто оплакує цю чарівну й поетичну молоду дівчину, — кожного дня його збільшує. На виставі «Незалежних Мистців» є одна з її картин: «Три усмішки» — сміх дитини, дівчини й жінки.

Цей маленький архітвір краси, правди й почувань, викликає загальне зворушення. Який контраст поміж цими фактами: сміх і передчасна смерть цієї молодої мисткині-патриціянки, чиї болючі терпіння й зворушливий кінець заставили пролити стільки сліз!

Ми говорили одного дня про найславніші вілли Ніцци. Поміж ними є вілла Романових (минулої зими тут мешкала принцеса де Саган), що належить тітці панни Башкирців.

У тому гарному приміщенні живе спогад прекрасної дитини, що провела в ньому декілька зим, поки почала свою мистецьку кар'єру — таку коротку, але так добре виповнену. Простора й мальовнича вілла побудована при «Англійській променаді», посередині саду на 3.000 мт., обіймає три будинки різної висоти, що творять добре згармонізовану цілість. Тут і проявилось в панни Башкирців покликання до малярства.

У цьому моменті в нас перед очима одна світлина, якої не можемо розглядати, не бліднучи при цьому. Вона представляє віллу в Ніцці. За мармуровим басейном і гущею екзотичних дерев вириває балькон, на якому молода дівчина спостерігає радісні обрії. На жаль, — що залишилося з цих гарних надій?

Панна Башкирців була великою поклонницею таланту Бастієн-Лепаж*), який знову, зі свого боку, казав, що вона була суперницею Розі Бонер. Смерть Марії Башкирців дуже вразила славного мистця, чия смерть завдала такої великої шкоди мистецтву. Картина, якої він не закінчив і над якою думав, ще на смертному ложі, в агонії, мала за тему похорони молодої дівчини, що проходили під яблуньками в квітах. Похорони відбулися, але, — так як і панна Башкирців, Бастієн-Лепаж теж не побачить весни...

Сент-Аман

*
* *

Жінки-мисткині під головуванням пані Берто, забажали віддати останню прислугу цій шляхетній молодій дівчині, що померла із-за мистецтва, так же само як ним жила. Ввесь Париж приєднується до їхніх молитов, а її ім'я йому залишиться дорогим. Панна Башкирців поєднувала в собі найщасливіші, найрізноманітніші й найрідкісніші обдарування: молодість, красу, багатство, оригінальну й сильнопдіючу привабливість слов'янки, сильну волю, вищу інтелігенцію. І всі ці сили вона кинула на службу своїй провідній ідеї, своїй єдиній і чистій пристрасті: вона присвятила їх культурі Краси. Хто знав її в останній час її короткого перебування на цьому світі, той може сказати, що вона увійшла була

*) Визначний французький маляр, який кохав М. Башкирців і помер декілька місяців після неї.

у свого роду релігійну екстазу, — бо такий великий був її запал, так вона вся віддалася своїй вірі. Скільки ентузіязму було в її виступах! Яке оп'яніння працею! Яка байдужість до розваг, у яких її горда душа швидко відчула всю ницість, і яка непохитна віра в майбутнє, передбачуване нами всіма таким блискучим! На жаль, цей ентузіязм, це «внутрішнє божество», яке одушевляло її своїм подихом, повинно було теж її вбити: вона продовжувала працювати на повітрі, під похмурим осіннім небом, уся в своїх думках, у своїх сподіваннях, глуха на перестороги своїх рідних, невразлива на підступний холод, що заволодів нею й погасив у кількох годинах цей палкий вогонь! Вона померла на своєму полі бою, на полі слави. І ось перші проміння слави сяють на її обледенілому обличчі!

Шляхетне створіння, героїне, жертво мистецтва! Хай свята іскра, що запалила твоє молоде серце, розпалить і інші душі! Твоя творчість не тільки в цих блискучих подвигах твого, тількищо народженого генія; вона в тому нетлінному прикладі, який ти нам дала: відречення від усіх земних радощів і навіть від самого життя, для Ідеалу!
Найдельберг, 7 лютого 1885.

Поль Дешанель

* * *

Ці чотири більші статейки («омаж») у посмертному виданні каталогу М. Башкирців, доповнені 51 рецензією в газетах і журналах, так Парижу як і інших міст Франції. Треба признати, що такої широкої й похвальної критики за три роки праці (перша рецензія з 18 травня 1881 р., остання — з 11 грудня 1884 р.), не мали в той час найповажніші малярі й не мають їх, здебільша, й тепер. Коли ж додати декілька поем і віршів, створених французькими поетами під впливом картин мисткині (зокрема «Віча»), чи жалю після її смерті, — то це нас упевнить, що з Марією Башкирців зійшла в могилу непересічна індивідуальність, талановита малярка й не менш талановита письменниця, українського роду й душі та характеру, яку, як і все краще, здатніше, талановитіше, — забрали нам москалі.

До речі, Марія Башкирців мала дуже багато спільних рис із Миколою Гоголем. Побіч таланту й змагання до слави чи, як у Гоголя до кар'єри, — була в них туга за свободою й культурою, яких шукали вони в чужих країнах (зокрема обидвоім подобалася Італія!), бо в Московщині їх не знаходили, душилися в ній і єдиною розрадою їм у цьому була іронія, сарказм і зневага, — єдині почування, які викликала в них «вітчизна». Це й була ота кара, яка постигає й далеких нащадків за провини предків. Але їхнє нещастя було ще й у тому, що силою свого генія вони переросли своє українське оточення й їхні душі рвалися до висот, а перерісши й «прибрану» батьківщину, — мусили опинитися за кордоном. Та коли старший і «практичніший» Гоголь тримався прибраної мачухи, і пишучи свої твори московською мовою — створив угольний камінь московської літератури (з висловів московських письменників: «Ми, властиво, всі вийшли з-під Гоголевої »Шинелі», — то

Марія Башкирцева, завдяки своєму багатству, не потребувала оглядатися на московську «кар'єру», й не маючи найменшої охоти послуговуватися московською мовою, писала свій прекрасний «Щоденник» французькою мовою, а маючи московський паспорт, все своє свідоме життя, «шукала» своєї національності, заблукавши аж до... космополітизму.

Не зарискуємо, мабуть, ні трохи, коли припустимо, що коли б на своєму життєвому шляху Марія Башкирців була зустрілася з інтелігентним, і, в першу чергу — ідейним, українцем, вона була б так палко перейнялася справою визволення України, як зворушилася була французькими подіями після смерті Гамбетти (гл. «Щоденник»). На жаль, серед тих кіл міжнародної аристократії, у яких оберталася М. Башкирців, не було ні одного українця знатного роду й не було кому спрямувати цей священний огонь, яким горіла ця талановита дівчина, для добра й слави власної, рідної України...

Богдан БОРА

ПРОКЛЯТТЯ

До вас усіх, страждаючі і хворі,
Яким ні ліків, ні надій нема,
Мене безмежне співчуття пройма,
Бо вам не світять щастя ясні зорі.

До вас усіх, нескорені і гнівні,
За чорним плетивом залізних ґрат,
Яким зіниці волею горять,
Яких сліди вкриває снігом Північ —

До вас усіх моє безмежне співчуття.
Мій гнів, — о мало гніву! — прокляття
На тих, які віки несуть кайдани

Й самі не вірять, що вони раби,
Які не знають, ким ярмо їм дане,
Хто з поту їхнього пече хліби.

Лариса МУРОВИЧ

НАШЕ ЗАВДАННЯ

Нас всіх вихор розкинув по світі,
Як гарячі удари шрапнелів,
Щоб Вітчизни тривогу й привіти
Ми понесли у кожную оселю!

Щоб про Неї всі знали на суші,
Де дороги розходяться в морок,
І східності голос розтрусить
На змагання визвольницькі — порох.

Щоб про Неї почули на морю,
Де всі хвилі заграють нестримно,
Хай про кривду Її заговорять
В хуртовину засніжену й зимну.

І тому Її стяг піднесемо
На розстайних шляхах в кожному краю —
Усі разом і кожен зокрема
Хай все волю Її розкриває.

Як далекі й широкі дороги
Хай же голос наш чують всі люди —
Це наказ і Вітчизни і Бога,
Щоб ми правду ширили усюди.

І, як знову засурмить негода
В ту останню й велику годину —
Хай на світі не буде народу,
Щоб під прапор не йшов — **УКРАЇНИ!**

ВИХОР

Він у зброї пройшов біля хати
І острогами брязнув ураз,
У тремтінні сади волохаті
Впали ниць, до землі, на наказ.

Де ж ви, де, о шовковії трави?
Де настрої вишневих садів?
Загорілись полум'ям заграви
Дзвінконогі гадки наших днів.

Хай дзвенять! Хай кошлатяться дужче
У багровім горнилі жаги —
Бо сильне, і тривке й невмируще
Залле вкрай життєві береги!

Богдан БОРА

СМЕРТЬ ЛИСТКА

Ридає вітер у глухих провулках
І кашля ніч, промокши до кісток.
А на панелі корчиться листок
І умирає в судорогах, муках.

Сміються, йдуть прохожі з гульбищ, баля.
Яке їм діло до терпінь листка?
А десь за вікнами дрібна рука
Торкнулась ніжно ветхого роля.

І поплило сопрано з-за вікна:
»Минуло все. Спадає листя. Осінь...«
Зашльохав дощ. Завмерла десь луна.

Сміються, йдуть прохожі стоголосі.
Ніхто не думає, ніхто не зна,
За ким надривно вітер так голосить.

1959

ДО ЗЕРОВА

Прости мені, маестро, за відвагу,
Що я ступаю у твої сліди.
З високого Олімпу осуди,
Якщо я цим чиню тобі зневагу.

Але в душі своїй я чую спрагу:
Під парусами гордих каравел
Пливти побожно до твоїх джерел,
Щоб пити з них здоров'я і наснагу.

Та знай: на долю випало мою
Не знать тепла-затишку кабінета
І шепоту оливного гаю.

Бо кожне слово і рядок сонета
Родив не тиші золотої крин,
А шум динамо й дисонанс машин.

1959

М. Л-ко

СТАРОГРЕЦЬКІ МІТИ

(Продовження, 4)

3. АКТЕОН

Кадмів онук Актеон був сином його доньки Автоної і бога Арістайоса. Це був міцний, мужній юнак, що кохався в гірських мандрівках та полюванні.

Одного погожого літнього дня Актеон з товаришами подався на лови в Кітеронські ліси. З світанку до полудня наганяли вони дичину в наставлені задалегідь пастки і в обідню пору мали вже багату здобич. Та коли сонце стало дуже припикати, Актеонові товариші полягали в холодочку на відпочинок, а сам він, залишивши їх, подався самотньо, лише зі своїми собаками, шукати якогось пранадного, затишного куточка в горах, щоб і собі відпочити від втоми по ловах.

Довго блукав він, не натрапляючи на місце, яке припало б йому до вподоби, хоч в цих горах не бракувало мальовничих красвидів і затишних гірських долин. Нарешті, приведений своєю лихою долею, натрапив він на чудову долину, густо зарослу соснами й кипарисами. А була це долина присвячена богині Артеміді. В глибині священного гаю, захищеного збоків скелями, здіймалася вгору чудова прохолодна грота, що кожного манила своєю свіжістю і милувала око художніми лініями тонких арок і склепінь. Вони були утворені природою, але виглядали так, ніби вийшли з-під різця геніяльного майстра. Праворуч повноводий струмок плюсквав кришталевими струями об зелені береги. В тій гроті звичайно відпочивала Артеміда після полювання, а в струмочку купалась.

Коли Актеон, блукаючи горами без доріг, наближався вже до заповідної долини, богиня, оточена німфами, саме почала роздягатися в гроті. Одній німфі вона віддала спущений лук, стріли і списа, інша — скинула їй одяг. Ще дві — розв'язали на ногах сандалики, а найулюбленіша німфа Кротале — зв'язала кучері богині пишним вузлом. Потім пороздягалися і німфи і всі пішли до струмка купатися.

Німфи зачерпували урнами воду і поливали богиню. В цей час несподівано перед гротою з'явився Актеон. Голі німфи зі страшним вереском ударили себе в груди і кинулись своїми тілами закривати голе тіло Артеміди. Але вона була на голову вища від них і як не тулилися німфи навколо неї, богиню все було видно.

Як червоніють хмари від соняшного проміння, як розливається пурпуром вранішня зоря, так почервоніло обличчя богині від сорому, що її побачили голу. Якби при ній була її зброя, вона миттю прошила б

стрілою серце зухвалою юнака. Вона набрала в пригорщі води і оббризкала нею обличчя і тіло Актеона, а кілька крапель перекинула йому через голову.

— Тепер іди і розповідай, що бачив мене без одягу, якщо ти ще зможеш щось розповісти! — скричала вона. І в ту ж мить на голові Актеона з'явилися оленьчі роги, видовжилася шия і загострилися вуха. Лікті стали колінами, замість пальців на руках і ногах виростили копита і все тіло вкрилося крапчастою шерстю.

Став Актеон оленем і переповнений правдивим оленьчим страхом, кинувся втікати. Біжучи, він дивувався своїй швидкості і раптом, переплигнувши лісовий ручай — побачив у воді свій вигляд і зрозумів, що сталося. — »Нещасний я!« — хотів він закричати, але з вуст йому вирвався оленьчий рев. Сльози покотилися йому по обличчі, але то вже було не його обличчя! Все в нього було змінене, крім людської душі!

Почувши рев оленя, Актеонові собаки кинулися за ним навздогін. А було їх аж п'ятдесят — люті, призвичасні до полювання і гонитви за дичиною.

Якби Актеон мчав безупину далі, може б він і врятувався, але побачивши у воді, чим він став, бідолаха, завагався, що йому далі робити? Чи вертатися до рідного царського палацу і там шукати порятунку, чи ховатися в диких лісах? Стид заперечував йому перше рішення, страх — друге.

І в цей мент пси налетіли на свого спотвореного господаря. Рванувся він втікати, та було пізно. Бистроногі собаки помчали навперейми, одна плигнула на спину і вгородила гострі зуби в хребет, інша підскочила і замкнула смертельну пащеку на шії нещасного. Він упав на передні коліна і тут налетіла решта зграї, шматуючи в буйній люті тіло свого бідного господаря. В повітрі залунали його жалісні зойки і стогін... На всі боки повертав він обличчя, перекошене німою смертельною мукою, ніби молячи про пощаду й допомогу. Даремно! Порятунку не було нізвідки.

Актеонові товариші спочивали в недалекому лісочку. Вони прибігли на гамір, який зчинили собаки, загризаючи оленя. Побачивши, яку чудову дичину загнали пси, вони почали ще й нацьковувати їх і нарешті всадили в оленя і свої списи.

І тоді побачили, як ніби в імлі стали розтавати шерсть і роги, копита і вся оленьча постать. А натомість з імлі виступало роздерте на тисячі ран і шматків ще тріпочуче тіло Актеона. Він ледве встиг сказати, ким і за що був покараний, і сконав на руках гірко плачучих товаришів.

Останки Актеона поховали в пишному склепі біля рідного палацу, а його невістка мати казала вирізьбити образ сина і всю його нещасну історію на скелі, близько того місця, де його розірвали собаки.

З того часу минули віки. Давні боги заховались на Олімпі і більше не сходять звідти до людей, але й досі показують в Кітеронських лісах, по дорозі з Меґари до Плятеї, ту скелю, де Актеон хотів відпочити після полювання, і той роковий струмок, де він побачив богиню без одягу.

4. ЯК НАРОДИВСЯ КУЛЬТ ДІОНІСА

Одна з Кадмових дочок, Семела, одружилася з Зевесом, але одруження було таємне, бо Зевес боявся бучним весіллям стягнути гнів Гери на приречений і без того Кадмів рід. Тому, коли в Семели народився син, якому дали подвійне ім'я — Вакх-Діоніс, то бідна жінка зазнала багато ганьби і призирства не тільки від чужих, але й від сестер. Вони допитувалися в Семели, хто батько її дитини, і як вона казала, що Зевес, обурювались і називали сестру брехливою обмовницею.

— Коли Зевес одружувався з Іо чи з Данасю, чи з нашою тіткою Європою, — про це знали всі. А ти, певно, одружилась таємно з якимсь пастухом і ложно свідчиш, ніби твій син божеського походження! Ти зганьбила весь рід своїм безчестям!

Так вони їй докоряли, і в бідній Семели очі не просихали від сліз. Вісіма оганьблена, осміяна й зневажена, вона стала просити Зевеса, щоб або дав усім доказ, що вона його дружина, або послав їй смерть.

Зворушений її горем і мольбами володар світу пообіцяв дати їй такий доказ, якого вона сама схоче. І Семела забажала, щоб він прийшов до неї в палац привселюдно в усій своїй могутності і величі з блискавками в руках.

Зжахнувся Зевес, коли це почув і став просити, аби звільнила його від обіцянки, або зажадала іншого доказу. — «Коли я прийду з блискавками», — казав він, — «то палац спалахне, як суха тріска, і всі, що будуть в ньому, згорять!»

Семела не послухала жодних умовлянь. Вона була така змучена своїм сумнівним становищем і зневагою рідних, що воліла вмерти, щоб тільки довести їм свою правду. Тому вона конче вимагала, щоб Зевес прийшов у такому вигляді, як вона бажала.

І Зевес прийшов. Царська родина, попереджена Семелою, зустріла його перед дворцем. Вражені його величним виглядом і сліпучим сяйвом блискавок, всі впали ниць, а бог-громовержець ступив на ганок, де його дожидала Семела з малим Діонісом на руках. В ту ж мить вогненний стовп піднявся аж до неба. Палац спалахнув, як свічка і горів таким жарким полум'ям, що його не можна було ані рятувати, ані навіть приступити близько.

Семела згоріла на пожарищі і тільки малого Діоніса Зевес встиг рятувати, зашивши його собі в стегно. З ним винісся він з полум'я на Олімп і туди ж забрав душу Семели. Вона дістала безсмертя і стала одною з молодших богинь, а сина Зевес через якийсь час повернув на землю, до Кадмової царської родини.

Та думки Діонісових тіток не змінилися від того, що вони побачили. Навпаки, вони ще більше переконалися, що покійниця сестра обдурювала їх і що Зевес покарав її смертю. А зникнення після пожару Діоніса і його поворот на землю пояснювали тим, що хтось з рабів або слуг вихопив дитину з огню і якийсь час десь переховував. А не признається у своїм вчинку, щоб не стягнути на себе гніву царської родини за рятунок всім нелюбого хлопця.

І тітки почали були переслідувати його. Але старий Кадм захистив онука-сироту, і викохав з нього славного і гарного юнака, гострого розумом, веселого і привабливого, але з властолюбною і мстивою вдачею батька Зевеса.

Раз увосени, блукаючи по лісах, Діоніс натрапив на кущі винограду, повні сліпих кетягів. Таких кущів багато росло по соняшних схилах грецьких гір. Люди обривали їх, їли запашні ягоди і сушили їх на зиму та на продаж у чужі краї, не знаючи для них жодного іншого вжитку.

І спало юнакові на думку вичавити і зберегти на зиму сік винограду. Зробивши це, він помітив, як за кілька днів той сік почав булькати і шумувати, або, як тепер кажуть — бродити. Скуштувавши його кілька разів, зауважив, що йому враз ставало весело, радісно. Здавалися нікчемними всякі прикрості, душа ніби розправляла крила, відважні пляни легко снувалися й розв'язувалися. І хоч по якимсь часі той чудовий настрій минав, і натомість надходила навіть якась втома і роздратованість, та варто було ще зажити чудесного напою — і веселість та гарний настрій приходили знову.

Зацікавився хлопець своїм відкриттям, став робити з соком різні спроби і швидко навчився виготовляти добре вино різного гатунку. Тоді він приніс його в жертву Зевесові, а батько всіх богів, скуштувавши винахід свого кмітливого сина, так собі його вподобав, що винагородив Діоніса безсмертям, увів його в коло молодших богів і як справжньому олімпійцеві, дав силу творити чудеса. А щоб люди пізнали і навчилися шанувати нового бога, залишив його на якийсь час на землі.

Свою нову божеську природу Діоніс найперше відкрив своєму родові. Але це викликало бурю спротиву і гніву. Таж усі п'ятували ще його покійну матір за ложне свідчення про походження сина! А він тепер твердить несотворені речі: називає себе вже не тільки боговим сином, а й богом, якому мусять коритись усі смертні, в тім числі і його рід, що досі мав його за темну пляму на своєму тілі!

Діоніс не став сперечатись. Він роздав людям трохи свого чудесного напою і звернувся до жінок, розказуючи їм про радощі й принади нового культу і швидко коло нього зібрався великий їх гурт. Вони були майже роздягнуті і не мали жодної зброї, крім легеньких паличок-тирсів, оповитих диким хмелем і виноградним листям. Проте, закохані в свого бога до нестями і повні віри в його могутність, були грізним військом.

Кинувши свої хати і родини, вони галасливою співучою юрбою по-мандрували за Діонісом в невідомі краї. Чоловіки їхні, підпивши й вихваляючи нового бога і чудесний напій, навіть не помітили, куди вони пішли і де поділись. І тільки діти плакали під час відходу шалених матерів, але їхній плач згубився серед буйних пісень, радісних вигуків і веселощів підпилої громади.

Діоніс повів своїх менад (так стали звати його супутниць) в Азію. Вони переходили з країни в країну, і скрізь новий бог учив людей садити й викохувати виноградні лози і виготовляти чудесний напій з соку їхніх ягід.

Заживши розкішного трунку, люди назагал раділи, веселились до нестями і вихваляли нового бога та приносили йому жертви. Лише деякі були проти нового культу, обурюючись п'янством чоловіків та занадто вільною поведінкою жінок. Тих, що славили його, Діоніс благословив і посилав врожай на виноград, а противників нового культу тяжко карав.

Дедалі нова наука поширилась і зміцніла. Вся Азія, аж геть до Індії, сприйняла її і нового бога шанували й величали. Він закладав нові міста і цілі держави, встановляв закони і громадський лад і йшов все далі й далі. А юрби менад-вакханок (так їх стали звати по другому йменню Діоніса), які всюди ходили за юним богом, стали незчисленні.

5. БОРОТЬБА ПЕНТЕУСА З ДІОНІСОМ

На границі Індії Діоніс надумав вертатися в Європу, щоб тут також прищепити людям свій культ, а почати це вирішив з рідних країв, де він сподівався найбільшого спротиву.

Коли новий бог повернувся із своїми вакханками додому, там на царському троні сидів його кузен Пентеус, син народженого Землею Ехіона та Кадмової дочки Агаї, якому Кадм, ставши слабим на старості, передав своє царство.

Пентеус був завзятим ворогом нового культу. З дитинства він наслухався від матері й тіток всяких нарікань і глумливих дотепів про Семелу та Діоніса, і вірив їм цілком. До того ж йому й самому не подобалось ані пияцтво чоловіків, ані розпусні гулянки жінок-менад. Знаючи це, Діоніс зразу ж взявся до ворожих дій, щоб примусити Пентеуса скоритись своїй владі, або тяжко скарати його за спротив.

Діоніс-Вакх прийняв образ молодого, дивної вроди юнака, з чорними, повними вогню очима, білим і ніжним, як у дівчини, обличчям, рожевими щоками, розкішним волоссям, що пишними кучерями спадало на плечі, і тонким, ніби теж дівочим станом.

Так виглядаючи, в супроводі веселих менад, бог Вакх з'явився на вулицях рідного міста і одночасно наслав на всіх жінок і дівчат фіванських, у тім числі й на Пентеусову матір Агаю і на тіток Автоною та Іно, вакхичне безумство.

Всі вони покидали свої веретена і ткацькі верстати, дітей і печі, і побігли за менадами в Кітеронські ліси. Тут на гірських верхах, поміж зеленими соснами вони стали справляти галасливе свято на честь Діоніса, славлячи його і присягаючи йому на вірність.

А за ними слідом подалися й двоє поважних сивих дідусів: старий цар Кадм та ясновидець Тейрезіяс; обидва в святочних одягах і в вінках з дикого хмелю. Кадм знав невблаганно мстиву вдачу онука — Діоніса і на старість не хотів мати з ним ворожнечі, а далекозорий Тейрезіяс розумів, що новий культ матиме багато прихильників і широко розіллється по землі — і теж не хотів ставати йому поперек дороги.

В цей час Пентеус саме вертався додому з якоїсь відлучки. Ще в дорозі почув він, що еріванські жінки і дівчата, покинувши свої доми, бігають з якимсь вродливим юнаком по горах і там водять танки в

честь нового бога. А під самими Фівами молодий цар зустрів до того ж і свого діда з Тейрезіясом і побачив, як вони, по святочному вбрані, поспішали в ліс.

Гнів охопив його. Він припускав, що жінки могли подуріти, закохавшись у гарного молодого дурисвіта, але що сталося поважним дідам?

І він осипав їх гіркими докорами, що доживши до сивого волосся, підтримують шкідливе безумство, яке псує людські звичаї й мораль. Зауваження мудрого Тейрезіяса про суть нової релігії та причини її поширення і впливу, так само як і просьби Кадма, не втишили гніву молодого царя, лише ще дужче роздратовали його.

Він звелів своїм воякам переловити тих жінок, що ще бігли в ліси, і повкидати їх до в'язниці. Одночасно послав розшукувати й ловити всіх менад, також і його матір та тіток, яких він сподівався навернути до розуму. А найголовніше — впіймати того фальшивого чарівника, що збиває жінок з толку і водить за собою по горах та лісах. Для нього молодий цар вирішив справити інше свято, ніж те, яке справляли менади, а саме — скарати на смерть каменуванням.

Вояки швидко привели закованого, зв'язаного юнака і розповіли цареві дивні речі. Вони знайшли його в Кітеронських лісах разом з менадами. Діюніс зустрів посланих за ним вояків, як добрий приятель. Сміючись, сам запропонував зв'язати себе, якнайміцніше, ще й закувати в кайдани і відвести до царя Пентеуса. І коли вони стали це робити, не виявляв ні одного спротиву. Одночасно слуги оповіли, що з тих жінок, яких повкидали до в'язниці, кайдани й шнури посладали самі; замкнуті двері розчинились і жінки пішли з піснями в ліс. Тепер вони разом з усіма менадами з радісними вигуками бігають по горах і славлять свого бога, що їх визволив.

Оповідючи це, вояки і слуги з жахом поглядали то на в'язня, то на царя. Але Пентеуса це не могло опам'ятати. Всякі теревені про чудеса тільки дужче його гнівили.

З глумом і кпинами, з погрозами і лайкою накинувся він на зв'язаного і закутого в кайдани, проте спокійного юнака, що у відповідь тільки посміхався. Накричавшись досхочу, цар звелів прикувати в'язня в старій стайні до жолоба і заперти там, поки йому приготують усе для смертної карі. А всіх менад пообіцяв продати в чужі краї в рабство, або як невольниць посадити за ткацькі верстати в Фівах.

Слуги повели в'язня до стайні, а цар і сам подався слідом і власними руками став в'язати ненависного красеня до жолоба. В цей мент бог наслав на нього туман і замість себе підсунув бика. Коли цар опам'ятався, то побачив, що вже міцно прив'язав до стовпа бикові роги й шию і тепер старанно оповиває йому шнурами копита й ноги, юнак, незв'язаний і розкутий, сидить поруч на жолобі і зневажливо посміхається.

В ту ж хвилину ніби якась сила струснула царським палацом. Мармурові колони захитались і розсипались на пісок, а на старому пожарищі, там, де Вакхова мати, Семела, згоріла від Зевесового вогню, піднявся з її могили високо вгору вогненний стовп, та так і залишився висіти в повітрі.

* Цареві видалось, що палац горить. Він вибіг із стайні і став метатись по подвір'ї, скликаючи рабів і наказуючи їм тушити пожар. Наказавши їм, що треба робити, сам, з мечем у руці, подався назад до стайні, міркуючи, що в'язень, певно, скористав з переполоху і втік.

В передньому дворі він, проте, зразу ж натрапив на Діоніса, що з'явився своєму кузенові у величньому ореолі сйява.

В дикому гніві кинувся на нього цар і щосили рубнув мечем. У ту ж мить його палац розсипався на порошок, а сам Пентеус упав на землю і меч випав йому з рук. В'язень же спокійно вийшов з-поміж уламків на дорогу і підійшов до своїх вакханок, що збіглися сюди з усіх сторін. Великим натовпом зібрались вони перед палацом, з жахом поглядаючи на його руїни, які вважали ділом рук свого бога.

Опам'ятавшись, вибіг сюди і Пентеус, шукаючи свого ворога, що все втікав йому з рук, і з дивом побачив, що той спокійно стоїть серед своїх прихильниць.

Задихаючись від злоби й досади, цар почав загрожувати юнакові новим ув'язненням і всякими муками. В цей час прибіг якийсь Кітеронський пастух і став схвильовано оповідати про оргії фіванських жінок, які він бачив в своїх горах.

— Сьогодні рано, — сказав він, — я гнав, як звичайно, череду на полонини і на самому вершечку натрапив на три групи жінок. На чолі однієї, царю, була твоя мати, Агая, другу, як видно, провадила Автоноя, третю Іно. Вони всі міцно спали; одні сидячи, спинами обпершись об сосни; інші — простягнувшись на землі і поклавши голови на купи листя. Було зовсім тихо, не чути було ні флейт, ні співів, ні п'яних вигуків.

Раптом твоя мати позіхнула, розплющила очі і почала будити інших, говорячи, що вже ранок і що вона вже чула, як ревів бик у горах. Жінки повставали, мовчки розійшлись по полонині, ніби розсипались пишнobarвним квітником. Всі мішма — жінки й дівчата, старі й молоді. Вони порозпускали собі волосся по плечах, поскидали свій одяг і пообв'язувались перстими оленьчими шкурами, а підперезались живими зміями. І ті смиренно зімкнули свої пащеки, жодна не вжалила якусь жінку чи дівчину! Деякі звідкись набрали новонароджених козенят і вовченят і годували їх молоком зі своїх грудей. І всі мали на головах вінки з дубового листя та дикого хмелю.

Тут одна підійшла до скелі і вдарила по ній своїм тирсом — і зі скелі потекла чиста, прозора джерельна вода. Інша встромила свій тирс у землю і звідти годограєм заструмувало вино. Хто, напившись вина, бажав собі ще й молока, той просто дряпав пальцями землю і мав молока досхочу, а з хмелевого листя на їхніх тирсах стікав ручаями мед. Якби ти це все бачив, ти прославляв би і хвалив їхнього бога, якого ти все зневажаєш та ласш!

А ми — чередники й вівчарі — потихеньку загнали нашу худобу в кошари на полонині і стали розмовляти про ті дива, які ми бачили і радились, що нам тепер робити?

Тут один, що часто ходив до міста і був до всього спритний, раптом каже:

— А що, як би ми відбили від цих вакханок Пентеусову матір — Агаю? Він би нам за це добре заплатив! І ми вирішили так зробити і сховались у кущі на засідку.

Через якийсь час жінки стали справляти свято свого бога. Вони підняли страшенний галас, призиваючи Вакха, Зевесового сина, і ціла гора, вся дичина навколо ревіла й славила його разом з ними. Раптом все метнулося, як чорний вихор і почалися дикі скоки й біганина, аж земля застугоніла.

В шаленому танку промчала повз мене Агая. Я вискочив з кущів і погнався за нею.

— Прокляті собаки! — закричала вона, — мужчини женуться за мною! Сюди, жінки, сюди! Беріть ваші тирси, біжіть за мною!

Ми полякались, що вакханки пошматують нас, коли впіймають, — і кинулись щодуху втікати. А вони, не догнавши нас, повернули до наших кошар і без жодної зброї, голими руками, винищили там всю худобу. Вони порозривали на шматки не тільки телят та корів, але й могутніх, круторогих волів. Тисячі рук хапали бика і за мить вже найдужчий лежав долі, а ще за мить з нього вже була здерта шкура.

Повиривані живцем з тулуба ноги, відірвані голови, закривавлені шматки м'яса й шкури були розкидані по всій кошарі. Їх навіть повно було на соснових гіляках, бо жінки їх і туди позакидали.

Коли в кошарах уже не лишилось жодної живої тварини, вакханки раптом, як сполохана зграя птахів, знялись і помчались із гір у долини. Як вороже військо напали на міста Гізію та Ерітрею і на розкішні ниви по течії Азонуса і винищили все: затоптали посіви, поруйнували будинки, виламали овочеві садки.

З будинків вони виносили дітей, садовили їх собі на плечі і бігли з ними, зовсім їх не тримаючи — і жодна дитина не впала!

Розлючені мужчини стали проти них збройно, але нічого не могли вдіяти. Їхні гострі залізні списи не спроможні були пролити й краплі жіночої крові, а тирси жінок завдавали чоловікам тяжких ран і змусили їх нарешті до ганебної втечі.

Аж тоді повернулися жінки знову в гори до того джерела, що їм бог зродив зі скелі, і тут стали змивати кров з своїх рук.

— Володарю! — закінчив пастух, — це все могло статись тільки з божої волі й помочі. Прийми цього бога в наше місто, бо велика сила його! До того ж він навчив нас добувати з винограду сік, сік, що розганяє печалі! Люди кажуть, що як не пити вина, то й жодних радощів на землі не знатимеш!»

Приголомшений жахливим оповіданням, Пентеус спочатку ніби замислився. Але почувши, як простосердий пастух наївно вихваляв невинного бога гуляк і принесене ним на землю огидне пияцтво, цар знову загорівся гнівом. І постановив він боротися зі шкідливою заразою до кінця, хоч би й життям мав в цій боротьбі наложити. Інакше, всі чоловіки в його царстві стануть пияками і всі жінки — шаленими розпусницями-вакханками. І він звелів усім своїм військам ладнатись у похід, щоб зробити нарешті кінець жіночим безумствам.

Поки пастух оповідав, Діоніс допитливо й вичікуюче поглядав на Пентеуса. Він дав цьому затятому цареві-кузенові вже досить доказів своєї божественної сили. Якщо б той мав бодай розважність, давно б зрозумів, що — подобається йому новий культ чи ні — він мусить йому скоритись. Але Пентеус ще намагався боротись — тож мав іти назустріч невблаганній карі.

Проте, вважаючи на майбутнє горе старого Кадма, Діоніс зробив ще одну спробу опам'ятати кузена.

— Чи ти гадаєш, царю, що можна іти з військом проти бога? — спитав він. — Може розумніше було б принести богові жертву і тим зм'якшити його гнів?

— Я принесу йому жертву з крові його злочинних вакханок! — була рішуча відповідь.

Діоніс вирішив не відтягати більше кари. Він напустив на Пентеуса туман — поплутав йому думки і затьмарив свідомість.

— Може, царю, ти сам хотів би переконатись, що там ті жінки виробляють у горах? — улесливо спитав він.

— А так, так! То було б добре! — як у сні згодився Пентеус.

— То я міг би тебе туди провести, тільки треба переодягнутись за жінок, щоб нас вакханки не пізнали, а то ще розірвуть! — провадив далі Діоніс.

Одурманений цар, не усвідомлюючи, що робить, слухняно виконував усе, що йому підказував Діоніс. Коли вони потім, переодягнуті, йшли фіванськими вулицями, бідному Пентеусові все мішалось перед очима. То ввижалося йому, що замість чужинця побіч нього йде розкішний білосніжний бик; то знову видавалося, що на небі два сонця і на землі двоє Фів.

Так вийшли вони з міста і стали підійматись по лісистих схилах Кітеронських гір, притишуючи ходу і не озиваючись один до одного, щоб жінки не почули їх передчасно.

По недовгій мандрівці, в затишній долині, з усіх боків оточеній скелями і зарослій пишними соснами та ялицями, натрапили вони на галасливу юрбу вакханок.

Вони сиділи на траві гуртками. Одні направляли свої тирси, оповиваючи свіжим хмелем, інші — перекликалися піснями, славлячи Вакха.

Морок оповив Пентеусові очі. Він чув співи і не бачив, хто співає.

— Чужинче! — звернувся він до Діоніса, — я не бачу менад! Може б ми на скелю зійшли, або на дерева повилазили?

Діоніс ухопився рукою за стовбур високої, стрункої ялини і став її нагинати. Зігнувши стовбур, як велетенський лук, посадив Пентеуса на вершок між гілками і обережно випростав дерево, пильнуючи, щоб від раптового випрямлення воно не гойднулося і не скинуло з себе нещасливого, приреченого на люту кару царя.

Коли ялина знову стала рівна, а Пентеус безвільно й очманіло сидів угорі між гіллям, втопивши очі в менад, Діоніс злетів вгору і його голос залунав з небесних висот: »Жінки! Я привів вам того, хто безчестив і переслідував вас і мене і мої оргії! Скарайте його!» — І одночасно метнув у повітря і на землю блискавки свого батька.

Сліпуче сяйво розлилося в повітрі і в природі зависла мертва тиша. Жоден листок не ворухився, жодна пташка і звір не озивались; як перед бурею, все причаїлось, задержуючи віддих.

Жінки посхоплювались і, напружено прислухаючись, поглядали вгору: вони не розчули, що сказав Діоніс.

Тоді в безживному, мертвому повітрі пролунали вдруге слова Діоніса — його наказ скарати Пентеуса.

Тепер жінки почули й побачили свого ворога, що безпомічно сидів на ялиці. Вони завили, як зграя голодних вовчиць і кинулись до дерева добувати Пентеуса. І перед у цьому наступі вели його мати, Агая, і тітки Автоноя та Іно.

Щоб кара нещасного царя була повною, Діоніс зняв у цю мить полуду з його очей і морок з його розуму. Бідолаха опритомнів і зрозумів, де він, що з ним діється і яке страшне й безвихідне його становище.

Тим часом вакханки, галасуючи, як навіжені, розгойдували дерево, щоб Пентеус злетів із нього. Але він тримався міцно і це їм не вдалось. Тоді вони повилазили на всі ближчі скелі і звідти стали влучати в нього камінням. Але й з цього нічого не вийшло, бо дерево було від скель задалеко.

Тоді вони наламали дубових гілок, обчухрали їх і тими паличками стали копірсати землю під ялицею, щоб викопати її з корінням. Справа пішла, але посувалась дуже мляво.

— Менади! — закричала Агая раптом. — Беріться за дерево! Тягніть його з корінням! Ми мусимо схопити ту кляту тварину, щоб вона більше не могла підстерігати і зраджувати наших священних танків!

Тисячі рук ухопились за ялицю і вирвали її з ґрунту. Тріумфуючи, радісно завили менади і жалісно закричав Пентеус, падаючи разом з ялицею, бо він тепер цілком усвідомлював собі, яке страхіття насувається на нього.

Перша кинулась на нього мати Агая, впиваючись хижими, скарлюченими від люті пальцями в його тіло. — «Мамо!» — закричав Пентеус, зриваючи з себе жіночий одяг і пов'язку з волосся, щоб вона могла його пізнати. — «Мамочко! Це я — твій син, що ти зродила в домі Ефіопа! Не карай мене, мамо, змилуйся над твоєю дитиною!» І він гладив її щоки своїми руками і тулився до неї тремтячим тілом.

Але Агая, безумно водячи очима, з запіненим ротом і перекошеним від люті обличчям, уперлась коліном йому в груди і хижими руками, як сталевими кліщами, почала викручувати синові плече. Тітки помагали мордувати їй нещасного, а за ними тягнулася з дикими криками осатаніла юрба вакханок. Тисячі рук тяглися до Пентеуса, щоб і собі вирвати з нього хоч шматок теплого, тремтячого, закривавленого м'яса.

Поки Пентеус ще жив, він страшно кричав від нестерпного болю, а розлючені менади на кожний його крик відповідали тріумфальним виттям.

Потім вони вишикувались до походу і кожна тримала перед собою якусь частину тіла нещасного: ця — відірвану руку, інша — плече, ще інша — ногу, або коліно. Попереду ж юрби гордо йшла мати Агая, на-

стромивши на патик відірвану голову сина; їй видавалось, що це голова молодого лева. А Пентеусові нутроці і шматки закривавленого м'яса були порозкидані по всіх кущах і гілляках, так що їх і позбирати було трудно.

Так пішли вони до рідного міста, голосно прославляючи Вакха... Ішли з піснями і вигуками по фіванських вулицях і майданах. Зустрічні люди жахалися їх, з огидою і страхом оглядаючи їхні жакливі трофеї. А за ними, гірко плачучи, ішов старий Кадм, несучи в приполі позбирані шматки з тіла його бідолашнього внука. Це вже другого пошматованого внука мусів він ховати. За що боги так тяжко карали його сиву голову?!

Тим часом вакханки трохи проходили і морок безумства став покидати їхні голови. З непередаваним жахом і болем пізнала Агая голову свого сина і зрозуміла, яке неймовірне, страшне діло вона вчинила. А що відчула Автоноя, яка так недавно спливала слізьми, ховаючи пошматоване тіло свого сина, а тепер, охоплена безумством, витинала по горах дикі танки і скоки та помагала сестрі шматувати живе тіло її сина.

Култ Діоніса з того часу міцно прищепився на грецькій землі, бо більше ніхто не смів противитись такому могутньому богові. Але ні Агая, ні Автоноя, ніколи більше не брали участі в оргіях менад. Вдягнуті в глибоку жалобу, вони всю решту життя провели в сльозах і жалобах по зробленому ними страшному вчинкові.

(Далі буде)

Богдан БОРА

НЕДІЛЯ

Під стріхою пахуче, дике зілля.
Під сволоком васильки і ромен.
У синьці стіни і розкрилий день,
Напоєні дурманом до похмілля.

В світлиці пахне медом і садами,
Так тоню-тонко десь дзигчить оса,
А на шибках синіють небеса,
Мов цвіт барвінку на іконах мами.

Через квартиру ллються шарудіння
Садів зелених, соняшне проміння
Й недільних дзвонів звуки золоті.

Вітрець колише ніжно рушниками...
І усміхаються зі стін Святі,
Простивши в церкві всі провини мамі.

Лариса МУРОВИЧ

ПРИВИД

Твій Привид ніколи не блідне
В тумані, що хилить стяги —
Хоч роки відходять безслідно
Й безжалісно, як вороги.

Дороги, що нас розлучили
У день, що над урвищем став,
В безсиллі своїм заявили:
Це намарно ти їх верстав

А пісня, що ще гомоніла
Уривком останніх надій,
Скривавленим крилом злетіла
У журавлиний вирій.

Де сонце заходить уранці
Й тривога що крок і що мить,
Та мрія в давньому багрянці
Й без Тебе не може тут жить.

І жде все вогню громовиці,
Щоби спалахом серед туч
Підняла скривавлену птицю
В її поворотний ключ!

Петро КІЗКО

ТАК ТИХО...

Так тихо у морозні ночі,
Немов у храмі віковім,
Де кожні порухи — пророчі
В душевнім відбитку моім.

Отак тепер. У ночі тихі
Почую гілки тріск й тоді
Тріпоче серце у груді,
Що, може, то я чую прихід

Моєї матінки? Схилюся
І довго й пристрасно молюся...
Так жду, матусенько, тебе,
Моє ти щастя золоте!

До тактики підпільної боротьби:**АТЕНТАТ НА ГЕНЕРАЛА КУЧЕРУ**

Твердження, мовляв, наступна світова війна не буде фронтовою, позиційною боротьбою великих військових з'єднань, а діями малих, добре озброєних і рухливих «партизанських» відділів серед ворожого оточення і часто на його ж таки терені, набирає рис правдоподібності, коли візьмемо до уваги великий розвиток партизансько-повстанської стратегії під час минулої війни. В цьому відношенні великі досягнення мала й має Українська Повстанська Армія, яка, удосконаливши стратегію і тактику «малої війни», зуміла завдати ворогові дошкульних утрат і зберегти до сьогодні основну свою силу, перейшовши в глибоке підпілля, що тісно в'яжеться з партизансько-повстанською боротьбою.

Помітні успіхи в партизансько-підпільній боротьбі мали під час минулої світової війни й поляки, які в змаганні з гітлерівським загарбником не раз виявляли свій палкий, вояцький темперамент, що яскраво заблистів у Варшавському повстанні. Але в той час, коли УПА й підпільна визвольно-революційна ОУН, що вийшли з самої гущі українського народу, боролися за народ і для народу, з його всебічною підтримкою, прямуючи до його завітної мети — здобуття незалежної і самостійної держави, польське підпілля не мало більших контактів із широкими народними масами й часто дивилось на свою боротьбу крізь скла Сенкевічівської романтики, користуючись зразками колишніх повстань із 1830 і 1863 рр. минулого століття. Переглядаючи польські джерела про національно-визвольну боротьбу поляків минулої війни, завважуємо, що участь у цій боротьбі брала переважно інтелігентська молодь — студенти й середньошкільники, з міщанських прошарків і домів, у яких жила військова традиція. Цим ствердженням ми не хочемо применшити героїчної посвяти чи ідейности згаданої молоді, а тільки підкреслюємо факти. Замилування поляків в усіх «акцесоріях» романтики підпільної боротьби помітне навіть у частому вживанні таких назв, як «Малий Саботаж», чи «Велика Диверсія» на окреслення окремих відтинків і дій підпільної боротьби. Для польської молоді, як нам здається, сприсмлівішою, отже, була боротьба «в темряві» підпілля, серед тісніших, добре обізнаних з собою гуртків, ніж широке розгортання військових дій на зразок УПА. З цього приводу польська молодь, яка змагалася з окупантом, швидко розчарувалася і знеохотилася, покинувши діло на півдорозі — повернулася до «нормального» життя.

Для кращого пізнання підпільної дії польської патріотичної молоді та для всебічного ознайомлення з різними методами визвольної боротьби

подаємо сьогодні нашим читачам опис нападу на німецького генерала СС-ів і Поліції у Варшаві, Франца Кучеру, що його виконали польські підпільники з наказу командування «Армії Крайової» у лютому 1944 року. Історію і виконання цього нападу надрукував у вигляді фрагменту з хроніки батальйону «Парасоля» варшавський «Войскови пшегльонд гісторични» (ч. 4/13/) за місяці жовтень-грудень 1959 року. Фрагмент опрацювали на підставі свідчень учасників нападу й власних спостережень: Марія Діляверска, Єлисавета Дзембовска, Збігнєв Генсьор і Данута Качиньска.

* * *

Восени 1943 року гітлерівці зміцнили в окупованій Варшаві репресії, масово розстрілюючи на вулицях і публічних майданах закладників та арештуючи тисячі людей. Кількість знищених у той час мешканців Варшави польські підпільні статистики оцінюють на 4 до 5 тисяч осіб. Тому тодішнє керівництво польського підпілля, т. зв. «Армії Крайової», видало наказ забити у відплатній акції шефа СС і Поліції на Варшавський «дистрикт», генерала СС і Поліції, Франца Кучеру, приписуючи йому організацію масового терору в столиці.

Франц Кучера, що жив у Варшаві дуже законспіровано, був — за твердженням польських джерел — молодим, тридцятирічним генералом. Він користувався великою підтримкою і симпатіями самого Гімлера. Правдоподібно, що Кучера був посвоячений з всесильним Гімлером, мавши за жінку його сестру чи доньку. Кучеру перенесено 25 вересня 1943 року з Могилева до Варшави, як здібного поліціанта, що вславився жорстокою екстермінаційною політикою в підкореній Чехо-Словаччині, Данії, Голляндії, Норвегії та Югославії. Члени підпільного руху спротиву в Данії робили на нього замах, який, однак, не вдався. Кучера був заслуженим членом гітлерівської партії НСДАП і СС, тож не дивно, що, прибувши до Варшави, він забажав придбати для себе більше лаврів і почав велику нагінку на поляків, щоб — як казав губернатор Франк — зробити з них «сіканці».

Наказ виконати на Кучері присуд смерти дістав «диспозиційний відділ Кедиву», себто «керівництва диверсією» при головному командуванні «Армії Крайової». Цей «диспозиційний відділ», що під час варшавського повстання дістав назву «Парасоля», створено влітку 1943 року. Які він мав завдання, видно найкраще з його назв, що їх він діставав на протязі свого існування: «Агат» (антигештапо), «Пегаз» (протигештапо), «Парасоля» (спадуні). Отже відділ діяв головно проти німецького гештапо й поліції. Під час виконання замаху на Кучеру відділ мав на своєму рахунку сім успішних бойових акцій. Він діяв ізольовано від інших підпільних відділів і груп, виконуючи тільки заплановані швидкі акції на центри німецьких поліційних чинників.

Складався «диспозиційний відділ» з 75 членів, поділених на три бойові батальйони та службу: ад'ютантури, зв'язку, розвідки (що підготувляла перед нападом терен дії), завідувачів квартирами, водіїв авт і мотоцикле-

тів та службу вишколу. Членами були молоді хлопці з інтелігентських і міщанських родин, що жили переважно у Варшаві.

Наприкінці місяця грудня 1943 року комендант «Кедиву», полковник Еміль Фільдорф, передав «диспозиційному відділові» наказ головного командування АК виконати на Кучері присуд смерти, не подаючи, одначе, з браку даних, ніяких ближчих матеріалів про нього. Відділ покористувався, отже, першими вказівками, які мав про Кучеру керівник його клітини розвідки, Куницький. А саме, ще на початку грудня Куницький на власну руку поцікавився особою Кучери, слідкуючи за ним разом з однією дівчиною-розвідувачем. Він переконався, що команда СС і Поліції розташована в будинку при Алеях Уяздовських число 23 і що до неї кожного дня заїжджає якийсь високий німецький старшина. Куницький збирав розвідувальний матеріал у той спосіб, що вранці, між 8-9 год., чекав на трамвайній зупинці на перехресті вулиць Алеї Уяздовських і Пенкній. Тоді він ствердив, що біля 9-тої години переїжджає з напрямку Алеї Шуха авто з старшиною і без зупинки в'їжджає в браму команди СС. Третього дня слідкування, Куницький устійнив місце, з якого виїжджало згадане авто. З цією метою він вибрав, як обсерваційний пункт, дальшу трамвайну зупинку при майдані біля вулиці Роздоріжжя. Там він заважив, що авто виїжджає з алеї Руж. Того ж дня Куницький оглянув цю вулицю і побачив, що перед мешканевим будинком число 2 стоїть озброєний вояк, отже, прийшов до висновку, що в цьому будинку мусить мешкати якийсь більший гітлерівський достойник. Дальше слідкування виявило, що під дім число 2 на Алеї Руж заїжджає авто з тим старшиною, який щодня їде до команди СС при Алеї Уяздовських.

Ці вступні відомості Куницького послужили «диспозиційному відділові» в його дальших планах замаху на Кучеру. Куницький дістав наказ далі стежити за генералом у такому плані:

- ідентифікувати Кучеру,
- устійнити шлях його щоденного переїзду,
- устійнити стан охорони будинку СС і Поліції.

Виконати цей план мав Куницький разом з іншим членом розвідки, що був одночасно поліціантом на службі німців — «Жбіком», та трьох дівчат-розвідувачів.

Через колег свого члена поліціанта розвідувачі ствердили, що Кучера урядє в будинку команди СС при вулиці Алеї Уяздовські, а мешкає при Алеї Руж, число 2. Крім того вони устійнили його особу на підставі фотографії, яку «Кедив» врешті дістав з допомогою контактів із польськими поліціантами зі станиць т. зв. «гранатової поліції».

Слідкування за Кучерою велося спершу два рази денно: вранці між 8-10 год. і опівдні від 12,30 до 14-ої години. Спостерігано рівночасно: помешкання генерала з протилежної до Алеї Руж вулиці, з брами будинку ч. 6-8 на Алеї Руж, з протилежного до згаданої алеї парку, і з майдану на роздоріжжі, і разом з тим — будинок команди СС з трамвайних зупинок. Стежили дівчата, прогулюючись вулицею.

Тому, що з огляду на небезпеку деконспірації дівчина-розвідувач могла перебувати на одному місці не довше, ніж 20 хвилин, вони часто змінюва-

лися. Кожного дня біля третьої години після обіду найстарша дівчина-розвідувач складала звіт своєму зверхникові Куницкому, узгіднивши його (звіт) раніше з своїми двома товаришками.

В ході обстежування та інвіліяції стверджено, що Кучера виїжджає кожного дня дуже точно до бюро, а до міста рідко коли вдається. Приблизно в один і той самий час кожного дня приїжджає по нього авто й Кучера сідає біля водія машини, а його ад'ютант на задньому сидженні. Недалеко помешкання Кучери були будинки, в яких розташувалися: «шуцполіція» («шуцмани»), Кріпо й СД, гештапо, команда «шуцманів» та врешті команда СС, що очевидно дуже збільшувало небезпеку для бойовиків, які мали робити замах. Крім того терен часто контролювали піші й моторизовані стежі жандармерії та ціла мережа шпигунів й таємних агентів.

В розвідувальній акції, щоб вивідати, скільки вартових охороняє будинок команди СС, допоміг розвідувачам щасливий випадок. Станиця польської поліції, в якій служив член підпілля «Жбік», що належав до польської розвідки, дістала доручення прослідити справу двох людей, що побилися по-п'яному біля будинку команди СС і Поліції і одного з яких прострелив у плечі вартовий. Очевидно, що «Жбік» зараз зголосився на «добровільця» просліджувати справу. Під приводом збирання потрібного матеріалу він зголосився в будинку команди СС і тут довідався, що її охороняє постійно 8 німецьких жандармів (в службовій кімнаті були їх ліжка), озброєних автоматами й гранатами.

Розвідка була дуже утруднена, як твердять польські учасники нападу, бо терен був головною артерією руху СС-манів, гештапо й стеж жандармерії, але її проведено успішно й 21-го січня 1944 року перша чота «диспозиційного відділу» дістала наказ підготовити замах на Кучеру. Керівником нападу призначено молодого, 22-річного підхорунжого Броніслава Пстрашевича, «Льота», сина варшавського інженера. Він підібрав собі двох помічників, трьох для забезпечення терену й двох шоферів з автами для швидкого відступу після акції.

Замах мали виконувати: «Льот», як перший виконавець, його заступник і шофер авта, що мало зупинити віз Кучери. Трьох інших бойовиків творили забезпечення. Учасники замаху мали таке озброєння: керівник нападу — машинний пістоль, револьвер «Віс» і гранату («склянка»); його заступник — ручний скоростріл «Стен», парабелюм (револьвер), дві гранати т. зв. філіпінки; шофер-учасник замаху — два парабелюми, дві гранати «філіпінки» й дві «склянки». Два інші учасники, що забезпечували терен, мали: два «Стени», «Віс», парабелюм, чотири «філіпінки»; третій учасник — «Стена», парабелюм, дві гранати. Шофери в автах, що повинні були забрати напасників після замаху, були озброєні парабелюмами (кожний по два) і гранатами (по чотири).

Плян нападу опрацював керівник «Льот», інші учасники проаналізували його, висловили свої завваження та докладно познайомилися з тереном акції. Бойовик, який мав керувати автом, що було призначене заступити дорогу автові Кучери, виміряв навіть кроками віддаль від помешкання генерала до брами будинку команди СС. Ця дорога вино-

сила 140 метрів. Він так само виміряв, у якому місці треба заїхати дорогу автові Кучери. Перед нападом шофери авт мусіли відбути кілька поїздки по місті, щоб пізнати докладно шлях, яким бойовики мали відступати, та щоб набрати вправи й певности в їзді по рухливих вулицях.

Реченець нападу визначено на день 28-го січня 1944 року. Всі учасники мали зібратися о год. 7,30 рано у визначеному льокалі, звідкіля повинні були податися о 8,45 на акцію. Сам напад передбачувано на 8,55 — 9,30 год. Якщо б уранці не було змоги виконати замаху, мали повторити його о 13-ій годині після обіду.

Плян передбачав, що керівник замаху займе становище біля кіоску з цигарками на розі вулиць Пія і Алеї Уяздовських та чекає на знак дівчини-розвідувача. В Алеї Уяздовських напроти Алеї Руж займає становище перша розвідниця. З хвилиною приїзду авта Кучери вона перевищує на праву руку свій плац і відходить на вулицю Шопена. Там стоїть друга розвідниця, яка, завваживши знак першої, витягає з течки білу торбинку й коли авто генерала виїжджає з Алеї Руж, вона переходить перед ним та йде на вулицю Шопена. Її знак підхоплює третя розвідниця, яка стоїть при керівнику нападу на розі Алеї Уяздовських і вулиці Пенкної. Діставши її знак, керівник здійсмає капелюха, що служить наказом почати напад. Шофер стоїть з автом на вулиці Пенкней, з заведеним мотором, звернений в напрямі Алеї Уяздовських. Третій виконавець замаху »ЖБік« стоїть на трамвайній зупинці при вулиці Пенкней, де сходяться Алеї Уяздовські і Пія. На цій самій зупинці стоїть охорона трьох інших бойовиків, що мають завдання охороняти атентатників.

Згідно з пляном, на знак керівника нападу шофер заїжджає автом, дорогу, бльокуючи авто Кучери перед його в'їздом до брами будинку команди СС і Поліції. Якщо авто генерала затримається, керівник нападу виймає зброю, підбігає і пускає серію пострілів до Кучери. З другого боку повинен підбігти помічник-поліціант »ЖБік« і ліквідувати інші особи в авті. Їм обидвом помагає шофер, завдання якого є ліквідувати тих, що намагалися б з авта оборонятись, та допомогти забрати від Кучери документи, як теж забезпечувати своїх колег з напряму майдану Трьох Хрестів. Інші учасники-охоронці повинні: перший ліквідувати вартового перед брамою будинку команди СС і забезпечувати з напряму рога вулиць Шопена та Алеї Уяздовських, другий — обезпечувати з боку будинку команди, третій — забезпечувати з призначеного для себе становища на розі Пія і Алеї Уяздовських у трьох напрямках.

Крім того плян передбачав відступ після нападу двома автами, які повинні були ждати на вул. Шопена. Після перших пострілів ці авта мали підїхати до виходу з вулиці Шопена на Алеї Уяздовські. Якщо б під час замаху були поранені, поділено поміж учасниками ролі, хто кого має виносити до авта. Визначено теж вулиці, якими повинні були втекти автами бойовики. Після щасливої втечі шофери мали відвезти авта до

гаражів. На випадок пошкодження авт, шоферам наказано залишити їх на вулиці.

До акції нападу вжито авт марки Опель-Капітан та Адлер-Тріумф-Юніор. Третє авто треба було ще роздобути.

Учасники замаху дістали від санітарної ланки доручення нічого не їсти перед акцією, з огляду на можливість пострілу в живіт. Пораненими повинен був заопікуватися на визначеному наперед майдані міста підпільний лікар, завданням якого було теж приготувати місця в шпиталі.

Призначений на день 27-го січня 1944 року напад не відбувся, бо Кучера не приїхав. Бойовики зійшли з своїх становищ і вернулися на збірний пункт. Новий реченець визначено на 1-го лютого. Одначе, напередодні замаху німецька поліція пострілила одного з учасників нападу, а саме поліціанта »Жбіка«, коли він не хотів на її заклик зупинитися на вулиці, тому до акції призначено іншого.

Визначеного дня бойовики зайняли становища. Дібраний заступник поліціанта дістав замість зброї течку з 8 гранатами, якими він повинен був обкидати будинок команди СС і Поліції. Авто Кучери виїхало рано від його помешкання о год. 9,08, дівчата-розвідувачі подали знак згідно з пляном і керівник нападу зняв капелюх, як знак для шофера заступити дорогу. Шофер виїхав помалу, звертаючи з вулиці Пія на Алеї Уяздовські, напроти авта Кучери. Два-три метри перед зударом шофер Кучери ввімкнув середній рефлектор із жовтим світлом, уміщений при вобах німецьких достойників, що означав жадання вільного переїзду. Авто польського підпільника зупинилося і віз Кучери рушив з місця. Але в той же час пустив у рух своє авто польський бойовик і обидва вози майже зударилися передками.

В ту хвилину підбіг керівник нападу й з віддалі одного метра пустив серію зі »Стена« через бічні опущені шиби авта Кучери. Другий виконавець нападу й трьох з забезпечення кинулися на свої становища. Один з них дав постріл у бігу до вартового перед будинком команди СС. На відгомін перших пострілів підїхали теж два авта підпільників аж до Алеї Уяздовських.

Помічник керівника нападу поранив важко адьютанта Кучери, який вискочив з авта й намагався стріляти. Тим часом з будинку жандармерії німці почали стріляти й поранили два рази в живіт керівника нападу. Він відступив до авта, наказавши передтим зупинити дальшу акцію. Тому, одначе, що він не міг підвищити голосу, бойовики не почули й не виконали його наказу, що й спричинило дальші жертви.

Охорона на рогах вулиць виконує свої завдання справно, але прийнятий на місце поліціанта »Жбіка« член не виконує свого доручення і замість закидати гранатами будинок команди СС, тікає до другого авта. Помічник керівника оббігає авто Кучери й стріляє в генерала з автомата. Третій виконавець нападу, шофер, вискакує з воза й, бачачи, що Кучера ще рухається, стріляє до нього кілька разів з револьвера. Опісля він кидає гранату в напрямі вулиці Пія, звідкіля німці ведуть густий

вогось. Обидва напасники витягають тіло Кучери з авта й за його заслуною шукають у генерала документів. В той час члени забезпечення стріляють довгими серіями до будинку команди СС-ів, звідкіля відстрілюються жандарми. Вогось тих, що забезпечують виконавців нападу підсилює пострілами з двох парабелюмів шофер, третій учасник нападу перешукує далі тіло Кучери.

Вогось із будинку жандармерії більшає, поранюючи двох з забезпечення в груди й живіт. Шофер, який вихилився з-поза авта Кучери, щоб кинути до брами будинку команди гранату, дістає постріл у голову. Він випускає з рук течку Кучери. З касина при вулиці Шопена вибігає кількох німців з револьверами, але шофер авта, призначеного для віступу, знищує їх гранатою.

Не перериваючи вогню, бойовики відступають до своїх авт. За від'їжджаючими стріляють німці з ручних скорострелів.

Авто з пораненими дістається на умовлене місце, де на них чекає підпільний лікар, що везе їх до шпиталю. Але в шпиталю можуть залишитися тільки два з легшими ранами бойовики, двох інших, які мусять бути оперовані, везуть до іншого шпиталю. Тут їх побачив польський поліціант і тому черговий лікар мусять повідомити станицю поліції, що до шпиталю привезено поранених. Незабаром з станиці приїжджає двох поліціантів, які пильнують поранених, а за той час їм роблять операцію.

Відставивши поранених, шофер з одним бойовиком вирішив врятувати авто й відставити його до гаражу. На мості Кербедзя перестрела їх, одначе, німецька жандармерія і вони, після перестрелки, кинулися до Висли, де погинули від куль. В залишеному плащі одного бойовика польська поліція знайшла його документи й була примушена віддати їх німцям, але один поліціант встиг ще повідомити батьків забитих, щоб рятувалися. При цьому треба підкреслити, що — як твердять польські джерела — підпілля в Польщі мало велику допомогу від тих поляків, які працювали по німецьких урядах чи в «гранатовій» поліції.

Вищий урядовець кримінальної поліції повідомив теж одну підпільну зв'язкову про те, що Кріпо вже знає про поранених бойовиків у шпиталі й мусять дати знати гештапові. Зв'язкова просила про годину часу для сконтактування з своїм зверхником і згаданий урядовець обіцяв не повідомляти ще гештапо. Опісля він погодився теж на кількогодинне проволікання справи. Командування підпілля вирішило використати цей час на викрадення поранених. Підпільний лікар дав точний плян розташування шпитальних кімнат, телефонів та інші потрібні дані, що полегшило працю підпільників.

У викраденні взяло участь 17 членів підпілля, виславши наперед дівчат-розвідувачів. Трьох головних виконавців з 5 носіями ввійшли до шпиталю перші, щоб забрати поранених, 4 забезпечувало у шпиталі, де перетяли телефонічні сполучення й роззброїли обидвох поліціантів, 5 інших творили забезпечення перед будинком шпиталю. Всі учасники були озброєні короткою зброєю, щоб не привертати до себе нічиєї уваги.

Поранених винесено до каретки Червоного Хреста й після довгих митарств їх приміщено в... гінекологічній клініці, де директором був «фольксдойч». Вранці, однак, треба було поранених забирати й розділити в двох інших шпиталях. Керівник нападу «Льот» помер, тому секцію тіла зробили студенти IV року медицини, виставляючи урядове посвідчення, мовляв, «хворий» помер на туберкульозу шлунка й печінки. На підставі цього свідоцтва можна було поховати померлого, не збуджуючи підозрінь німецької влади. Для кращого замаскування, студенти справді підміняли керівникові нападу печінку й шлунок, давши йому інші з тіла померлого на туберкульозу.

Помер і другий учасник нападу, а третій важко поранений жив і його вислано до дитячої клініки на видужування, де він щасливо врятувався.

Все таки німці довідалися, що два учасники нападу згинули, тому повели суворе слідство, відкопуючи навіть тіло похованого «Льота». Для підібрання пробки шлунка й печінки німці взяли польського лікаря, який сидів у їхній в'язниці, й цьому пощастило завчасу повідомити підпільників про своє завдання. Він узяв пробки до аналізу, але німці в останню хвилину побачили на тілі знаки від куль, тому арештували лікарів із шпиталю, з якого поховали керівника нападу.

Смерть бойовика, що згинув у Вислі, затерто в той спосіб, що члени підпілля взяли його шапку й плащ і підкинули ці речі польській поліції в далекому повіті. Звідтіля прийшло повідомлення до Варшави, мовляв, такий і такий згинув у лісі X-ського повіту.

Під час нападу згинув генерал Кучера, його шофер і два німецькі вартові, адъютант Кучери був важко поранений. У відплату за напад німецька окупаційна влада казала розстріляти на Алеях Уяздовських, Алеї Руж і вулиці Пія сто польських закладників, наклала на населення Варшави контрибуцію у сумі сто мільйонів польських злотих та припинила діяльність різних розривкових і товариських льокалів. Але, як твердять учасники нападу, далші публічні розстріли польського населення на вулицях столиці припинилися.

Напад тривав одну хвилину й сорок секунд і в його висліді згинули чотири члени підпілля, а двох було поранених. Керівник нападу мучився перед смертю думкою, чи варто було наражувати життя стільки людей для того, щоб убити одного німця? Відповідь польського підпілля, всього населення і навіть батьків погинулих була однозгідна: варто! Виконання присуду смерти на шефа СС і Поліції, генерала Франца Кучеру підбадьорило уявлених поляків, дарма що треба було заплатити за нього високу ціну — життям людей.

(од)

Петро КІЗКО

ЛИСТОНОША

Хай чи дощ, а чи вітер, пороша, —
По дорогах прямих і крутих,
На ровері простім листоноша
Возить пошту. А скарбів яких
У маленькій торбині він має!
Там листи про надію чекань,
Про кохання, що грані не знає,
Про знахідки науки дерзань,
Про серця, що в листах не містяться.
Скільки там, у торбині отій,
Боротьби за життя і за щастя, —
В листоношній торбині простій!
Та нема в наші дні прехороші,
Коли пес вже на місяць летить,
Науковця, щоби листоноші
Отой ровер на інше змінить!

М. ВЕРЕС

ПІСЛЯ ГРОЗИ

Ще крапле дощ. Іще дрижать
Краї небес в громів ударах,
А сонця лик проглянув з хмари,
Упав на сіножать.

І вже довкруг іскрять лани
Налитих жит, гречок, пшениці,
І море трав, немов скарбниця,
Що їй нема ціни.

Спливли у даль отари хмар,
Таких важких, таких кудлатих,
І знов блакить і легкі шати,
А в них — веселки чар.

І вирить знов росистий луг,
І в лісі чуть кантати птаства,
Кохана, глянь, яке багатство,
Краса яка довкруг!..

Стихає грім. Грозі кінець.
 Спинімся тут — я кучер витру,
 Нехай теплінь досушить вітру
 І жар палких сердець.
 Він в скроні б'є... Дзелень-дзелень...
 Дзвіночки нив лунають наче,
 Твої уста ще більш гарячі,
 Як цей грозовий день...
 Листопад, 1959 р.

Богдан БОРА

НОВОРІЧЧЯ

Він на воротах Новоріччя став.
 Благов і стукав: Свічку дайте, пане,
 Щоб я з доріг не збився у незнане,
 Щоб безвісти в заметах не пропав.
 Я вийшов з хати в цю тривожну мить:
 Навіщо свічка вам тепер здалася?
 Не бачите? — хуртовина знялася
 І кволий огник свічки погасить.
 А вітер шмагає, немов бичами,
 Негода крутить снігом і дощами,
 Голодним вовком вис в темноту...
 Кажу йому: Хай хуга, ніч, злигодні,
 Ви йдїть, задивлені в свою мету,
 Вложивши руку в Господа долоні.

1959

МУЗИЦІ

Заграй мені, заграй, старий музико,
 Про золоті сузір'я рідних зізд,
 Коли запахнуть полинами дико
 Чумацький шлях і побіч нього Віз.
 Співай мені, як з поля йдуть дівчата,
 Як в місяці вилискують серпи,
 Як сторожко, мов вершники на чатах,
 Полукіпки вдивляються в степи.
 Заграй мені, як у степу лірично
 Рипить стара немазана гарба,
 Як побіч батько йде маєстатично.
 Співай, як з вітром шепчуться хліба,
 Як по обніжку йде додому мати,
 Мов грудка поту, колосків і м'яти.

1959

ОРЧІ

БАГРЯНИЙ КВІТ

(Продовження, 4)

РОЗДІЛ XI

БАЛЬ У ЛОРДА ГРАНВІЛЯ

Баль, що його влаштував міністер закордонних справ, Гранвіль, був найпомітнішою подією того року серед англійських визначних вельмож. Не зважаючи на те, що осінні забави тількищо почалися, кожний, хто мав у суспільстві якусь видатнішу позицію, намагався прибути до Лондону, щоб узяти участь у цій імпрезі й якнайпишніше заблистіти перед іншими.

Його королівська достойність, принц Валії, швидше покинув театр, бо теж обіцявся прибути на баль. Лорд Гранвіль вийшов зараз після двох перших актів «Орфея», щоб приготуватися до зустрічі гостей.

Точно о десятій годині вечора, незвичайно пізно, як на згадану епоху, просторі сальони міністерства, прибрані заморськими рослинами й квітами, заповнилися гістьми. Одну залю призначено на танці, й привабливі звуки менуета зливалися своїми соловкиними тонами з веселим сміхом численних танцівників. Господар дому вітав гостей у невеличкій кімнаті, розташованій напроти сходів. Перед ним уже пройшли мистці, жінки-красуні, видатні особистості з усіх країн Європи; вони склали свої улесливі привітання, як цього вимагала дивовижна мода того часу, й розійшлися серед гутірки й сміху по кімнатах.

Шовелен, убраний у чорну одежу, обперся свobodно об невеличку шафку недалеко лорда Гранвіля і спокійно розглядав блискучий потік гостей. Він завважив, що сер Персі і леді Блекней ще не прибули, тому коли в дверях появилася нова група запрошених гостей, він обкидав її бистрим поглядом.

Шовелен був трохи осамітнений; висланцеві французького революційного уряду ніяк не пощастило здобути в Англії популярність, бо постійно прибували вістки про жажливі масакри у Франції, терор і анархію. Офіційальні англійські кола приймали його ввічливо, пан Пітт стиснув йому руку, а лорд Гранвіль часто гостив його в себе, але лондонське товариство ігнорувало Шовелена повністю: жінки явно відверталися від нього, а чоловіки, яким їхнє становище дозволяло на одвертість і щирість, відмовлялися подати йому руку. Але Шовелен не був людиною, яку б турбували ці товариські неприємності. Він розглядав їх, як буденні явища в його дипломатичній кар'єрі. Засліплено від-

даний революції в своїй країні, Шовелен нехтував соціальними нерівностями й горів пристрасною любов'ю до своєї батьківщини. Все це давало йому змогу витримати на своєму пості в цій мрячній, заскорузлій і старомодній Англії.

Але попри це все Шовелен мав одне переконання: він незламно вірив, що французькі аристократи були найлютішими ворогами Франції, і бажав бачити їх усіх знищеними. Він був одним з тих, які впродовж панування терору бажали тільки одного: щоб уся шляхта мала одну голову, яку можна б зрубати за одним махом. З тієї причини він дивився на тих колишніх аристократів, що втекли з Франції, як на здобич, яка непростимим способом втекла від гільйотини. Він навіть не сумнівався, що ці емігранти, як тільки перейшли кордон своєї батьківщини, зараз починали підбурювати чужинецьке населення проти Франції.

В Англії, Бельгії і Голляндії безнастанно поставали змови, щоб домогтися від якоїсь потуги згоди вислати війська проти революційного Парижу, звільнити короля Людовика XVI та схопити і повісити провідників цієї кривавої Республіки.

Отже, не було нічого дивного в тому, що овіяний романтикою таємничий «Багряний Квіт» розбудив у серці Шовелена люту ненависть. Цей англієць і група шибайголов, якими він керував, мали грошеві засоби, спритність і відвагу, і їм пощастило врятувати сотні французьких аристократів. Дев'ятдесят відсотків усіх емігрантів, що їх радо прийняв королівський двір Англії, завдячували свій порятунок згаданому англієцеві та його лідзі.

Шовелен присягнув перед своїми колегами в Парижі, що він віднайде цього англійського інтриганта, доставить його до Франції і тоді... Шовелен глибоко зідхнув із вдовolenня на саму думку про те, як голова цього таємничого ворога впаде з-під ножа гальйотини. Раптом на сходах зчинився пошвавлений рух, розмови припинилися і придверник голосно проголосив:

— Його королівська достойність, принц Валії, з своїм почтом, сером Персі Блекней і леді Блекней.

Лорд Гранвіль негайно поспішив до дверей сальону привітати достойних гостей.

Ведучи під руку Маргариту, увійшов принц Валії у прекрасній, багато шитій золотом одежі; ліворуч нього був сер Персі в модному костюмі, прибраному багатими мереживами, з плоским капелюхом під пахвою.

Після кількох привітальних слів лорд Гранвіль сказав до свого королівського гостя:

— Ваша Достойність дозволить запрезентувати вам пана Шовелена, акредитованого посла французького уряду?

Коли принц входив до залі, Шовелен наблизився до дверей, сподіваючись цієї презентації.

— Пане, — сказав до нього холодно принц, — будемо намагатися забути про уряд, який вас вислав, а постараємося бачи-

ти в вас тільки звичайного гостя з Франції. Вітаю вас, як такого гостя.

— Монсеньйоре, — відповів вітаючись Шовелен, — мадам! — звернувся він з церемоніяльним укланом перед Маргаритою.

— Ох, мій малий Шовелене! — зраділа Маргарита, простягаючи йому руку. — Ми давні приятелі, Ваша Достойносте, — пояснила вона принцові.

— Якщо так, — відповів дуже приязно принц, — то я ще раз вітаю вас, пане.

— Є ще одна особа, Ваша Достойносте, яку я хотів би презентувати вам, якщо ласкаво дозволите, — сказав лорд Гранвіль.

— А хто це такий?

— Пані графиня де Турней де Бассерів і її діти, які тому кілька днів прибули з Франції.

— Справді вони мали щастя.

Лорд Гранвіль підійшов до графині, що сиділа в іншому кутку сальону.

— Хай Бог змилується наді мною! — забурмотів до себе його королівська достойність, побачивши здалеку стару паню. — Хай Бог милує, який в неї цнотливо-меланхолійний вигляд!

— Слово чести, Ваша Достойносте, — засміялася весело Маргарита, почувши принцові слова, — цнотливість схожа на дорогоцінні парфуми: тим більше пахне, чим більше її чавлять.

— Ох, та цнотливість не годиться для вашої гарненької статі, — зідхнув її співрозмовець.

— Пані графиня де Турней де Бассерів, — представив графиню лорд Гранвіль.

— Дуже мені приємно, мадам. Як знаєте, мій батько, король, дуже радо приймає тих ваших земляків, що їх Франція викинула на наші береги.

— Ваша Королівська Достойність дуже ласкаві, — подякувала графиня.

Показуючи опісля на свою доньку, що боязливо стояла біля неї, графиня сказала:

— А це моя донька Сюзанна, монсеньйоре!

— Гарненька, гарненька! — відповів принц. — А тепер, графине, дозвольте рекомендувати вам леді Блекней, яка робить нам честь своєю приязню. Я присягнув би, що ви обидві мали б для себе тисячі тем до розмови. Всі земляки леді Блекней подвійно мило бачені в нас і то з її приводу... її приятелі є нашими приятелями, а її вороги є ворогами Англії.

Голубі очі Маргарити змружились під впливом ласкавих слів її королівського приятеля. Графиня де Турней, яка недавно так ганебно її зневажила, дістала тепер публічну научку, тому Маргарита щиро зраділа. А графиня, для якої пошана до королівської влади була майже релігією, надто добре знала етикету,

щоб не виявити й тіні зніяковіння, коли обидві панії похилилися одна перед одною в церемоніальних уклонках.

— Його Королівська Достойність, мадам, дуже ласкавий, — сказала поважно Маргарита, і в її ясному погляді появилася безодня злости, — але його ласкаві завваги зайві... я з приємністю пригадую собі те чемне прийняття, яке ви зробили мені останньо, коли я мала щастя зустріти вас.

— А ми, пані, бідні вигнанці з Франції, виявимо свою вдячність Англії своєю покірністю, як цього бажає монсеньйор, — відповіла графиня.

— Мадам, — ще раз глибоко уклонилася їй Маргарита.

— Мадам! — відповіла графиня в такому ж самому уклоні Маргариті.

Тим часом принц Валії звернувся до молодого графчука.

— Радий вас бачити, графе, — сказав він, — бо я добре знайомий з вашим батьком ще з того часу, коли він був амбасадором у Лондоні.

— В той час, монсеньйоре, я був ще дитиною, — відповів молодий француз, — а тепер я маю честь говорити з вами лише завдяки нашому опікунові й добродієві — »Багрянному Квітові«.

— Цитьте! — прошепотів раптом принц, показуючи на Шовелена, що збоку прислухувався розмові, з цікавою саркастичною усмішкою дивлячись на Маргариту й графиню.

— Прошу вас, монсеньйоре, — відіззався французький дипломат, немов у відповідь на знак принца, — не пригашуйте вогню захоплення цього молодця, бо назва цієї цікавої »багряної квітки« добре відома мені й іншим у Франції.

Принц глянув на нього бистрим поглядом.

— Здається мені, пане, що ви більше знаєте про нашого національного героя, ніж ми самі... Чи не знаєте теж, випадково, хто він такий? Адже ж, погляньте тільки, — сказав принц, звертаючись до гостей, що стояли при вході в сальон, — пані просто не зводять своїх очей з ваших уст... Ви здобудете собі їхню найбільшу симпатію, якщо зможете задовольнити їхню цікавість.

— Ох, монсеньйоре, — відповів спокійно Шовелен, — у Франції кружляє поголоска, що ви, Ваша Достойносте, можете дати найдокладніші подробиці про цю таємничу придорожню квітку, якщо б тільки ви цього захотіли.

Кажучи це, він кинув поглядом на Маргариту, але вона не виявила ніякого хвилювання і без страху зустріла його лукавий погляд.

— Ні, пане, — відповів принц, — мої уста замуровані, а члени ліги заздрісно бережуть таємницю свого шефа... Його золоті волосі поклонниці мусять вдоволятися тим, що подивляють тільки невловиму тїнь. В Англії, — пояснив він весело, — немає нікого, хто міг би показати нам особу »Багрянного Квіту«, але

всі молоді ним захоплюються. Ніхто, крім його вірних помічників, ніколи не бачив його, тож не знаємо, чи він високого росту чи низького, ясно- чи темноволосий, вродливий чи ні, але всі ми свідомі того, що він найвідважніша в світі людина, і всі ми, пане, горді з того, що він англієць.

— Пане Шовелене, — відізвалася Маргарита, дивлячись майже з недовір'ям на спокійне обличчя французького сфінкса, — Його Королівська Достойність міг би ще додати, що ми, жінки, дивимося на »Багряний Квіт«, як на стародавнього героя, шануємо його, носимо його символічний знак, тремтимо, коли він в небезпеці, і безмежно радіємо в хвилинах його перемоги.

Шовелен мовчки уклонився принцові й Маргариті. В їхніх словах він відчув закиди в свій бік, ба, навіть погорду до нього. Шовелен теж погорджував цим гулящим і ледарюватим принцом королівської крові, а вродливу Маргариту, яка на своєму золотистому волоссі носила чільце з самоцвітними й рубіновими квітками, він тримав у своїй жмені. Тому Шовелен міг спокійно ждати на дальший розвиток подій.

Холодний настрій, який запанував у сальоні, перервав раптом веселий, галасливий і безглуздий сміх.

— А ми, бідні чоловіки, — відозвався сер Персі, — мусимо стояти на боці, бо наші жіночки захоплюються тінню.

Всі засміялися, а найголосніше принц Валії. Настрій зразу покращав і за кілька хвилин блискуча юрба гостей знову розбрелася по всіх кімнатах, сповняючи їх веселим гамором і сміхом.

РОЗДІЛ XII

ЗАПИСКА

Маргарита переживала справжні тортури. Дарма що вона сміялася, розмовляла, що її оточували й захоплювалися нею, більше ніж іншими жінками, вона мала почуття засудженої на смерть, їй здавалося, що вона переживає свій останній день на землі.

Її нерви були напружені до крайности і ті хвилини, що їх вона пережила між оперою і балем, ще більше роздражнили її. Коротка надія, яку вона поклала на свого чоловіка, зникла негайно, як тільки Маргарита залишилася з ним сама. Вона відійшла від нього з усмішкою, не відчуваючи для цієї людини нічого іншого, крім доброзичливої байдужости, яку маємо до звірят або слуг. А все таки її чоловік міг би бути для неї бодай моральною підтримкою в цій жахливій ситуації, в якій вона опинилася; він міг би прийти бодай з порадою, коли його дружина томилася в страху за долю свого улюбленого брата, якому грозила смерть, томилася тією огидною службою, якої вимагає від неї Шовелен у заміну за врятування Арманда.

Він був ось тут, цей її дорадник, моральна підтримка, оточений молодими безглуздими вітрогонами, які повторяли серед бурхливої радості почутий недавно недотепний віршик. Маргарита теж почула слова цього віршика, бо здається, що усі присутні за балю розмовляли лише про цей вірш, а принц Валії особисто запитав її, чи вона вже знає про останнє поетичне досягнення свого чоловіка.

— Я склеїв його в той час, коли зав'язував краватку, — пояснив сер Персі групі своїх поклонників.

We seek him here, we seek him there,
Those Frenchies seek him everywhere.
Is he in heaven? Is he in hell?
That demmed, elusive Pimpernell

Дотеп сера Персі розійшовся по всіх сальонах. Принц Валії був захоплений ним, закликаючись на всіх богів, що без Блекнея життя було б похмуре, як пустиня. Опісля він забрав свого приятеля до кімнати ігор і вони засіли до столу грати в карти.

На публічних, схожих на цей баль, зібраннях сер Персі дуже часто виявляв велике зацікавлення »зеленим столиком« — грою в карти. З цієї, отже, причини він покидав свою жінку, дозволяючи їй фліртувати, танцювати, розважатися або нудьгувати за її подобою. Поширивши цього вечора свій дотепний віршик, він залишив Маргариту серед юрби молодих і старих залиціальників. Незвичайне подражнення, страх і хвилювання ще додали чару вроді Маргарити Блекней. Довкола неї зібралось товариство чоловіків всякого віку й різних національностей. Вона викликала серед них оклики подиву.

Маргарита навіть не зважувалася думати про своє горе. Її трохи богемське виховання казало їй вірити в призначення. Вона мала враження, що події виникають самі з себе й немає ніякої змоги уникнути їх. Знала, що не може сподіватися від Шовелена жодного милосердя; він поклав ціну на голову Арманда й Маргариті залишався вибір заплатити цю ціну або відмовитися.

Трохи пізніше Маргарита побачила сера Ендрю Фулкса й лорда Ентоні Дюгерста, що прийшли на баль. Вона зразу завважила, що сер Ендрю підійшов до молодої Сюзанни де Турней і обидвоє вони зашилися в широку заглибину вікна, де провели довгий час на дуже серйозній і милій розмові.

Обидва молодці мали неспокійний, стурбований вигляд, але були елегантно одягнені й ніщо не вказувало на жахливу катастрофу, яка загрожувала їм і їхньому зверхникові.

З кількох слів, що їх Маргарита почула від Сюзанни, вродлива француженка догадалася, що ліга »Багрянний Квіт« навіть і не думає покинути справу визволення засуджених на смерть. Сюзанна твердила впевнено, що вона і її мама сподіваються побачити за кілька днів графа де Турней, який прибуде з Франції завдяки старанням ліги. Розглядаючи аристократичну й еле-

гантну юрбу гостей, що заповняла яскравоосвітлені залі міністерства закордонних справ, Маргарита даремно запитувала себе, хто з цих блискучих людей, що оточують її, міг би бути таємничим «Багряним Квітом», в руках якого були нитки сміливих плянів рятувати людське життя.

Раптом її огорнула непереможна цікавість пізнати цю людину. Дарма, що впродовж місяців вона чула розмови про «Багряного Квіта», дарма, що вона примирилася з його анонімністю, їй кортіло тепер дізнатися про нього — і то не зогляду на Арманда, тим менше Шовелена! — а просто для власного вдоволення, щоб заспокоїти своє гаряче захоплення ним.

Маргарита не сумнівалася, що її герой не був присутній на балу, бож сер Ендрю Фулкс і лорд Ентоні Дюгерст були б проявили якенебудь хвилювання, намагаючись зустрітись з ним і дістати від нього накази. Маргарита обкинула поглядом присутніх на залі, допитливо вдивляючись в обличчя чоловіків, типових норманів, ясноволосих і широкоплечих саксонців, тендітніших кельтів, відгадуючи в душі, котре з цих обличч зраджує силу, енергію, тонкість, всі притаманності здібного майстра.

Чи був ним сер Ендрю Фулкс? Напевно ні, бож його ясні очі були надто мрійні, з ніжністю вдивляючись у молоду Сюзанну, яку саме в цю хвилину відкликала від нього сувора мама. Маргарита слідкувала за її відходом, спостерігаючи, як сер Ендрю замислився, постояв хвилину, а опісля помалу подався до маленької кімнати, розташованої поза залею танців. Затримавшись, він сперся об одвірки й насторожено розглянувся навколо. Маргарита без надуми покинула свого поклонника й, звинно виминаючи пари танцюючих, пішла до дверей, біля яких стояв сер Ендрю. Чому вона намагалася наблизитись до нього? Маргарита й сама не знала цього. Можливо, що її штовхала до цього вчинку підсвідомість, яка так часто керує долею людини.

Раптом вона зупинилася, немов вражена в саме серце, а її очі вп'ялися в молодця. Це тривало тільки коротеньку мить, але Маргарита докладно бачила, як молодий, гарно вбраний лорд Гастінгс, приятель її чоловіка й близький друг принца Валії, перейшов біля сера Ендрю й непомітно вклав йому щось у руку. Сер Ендрю й далі стояв з недбалою міною обличчя, немов нічого й не сталося.

Маргарита вагалася тільки одну хвилину, а далі, з виглядом безмежної безтурботності, стала пробиватися поміж групами гостей до кімнатки, двері якої саме зачинилися за сером Ендрю. Від часу, коли Маргарита побачила Фулкса біля дверей малої кімнати, аж до хвилини, коли вона пішла за ним, не минуло й двадцять секунд. Доля звичайно є дуже швидкою, коли вдаряє нас.

Леді Блекней раптом перестала існувати, а залишилася тільки Маргарита Сан-Жюст, та Маргарита Сан Жюст, дитинство й мо-

лодість якої проминули під опікою її брата Арманда. Вона забула про все — про свій стан, гідність, таємне захоплення «Багряним Квітом», про все, крім одного — що Арманд в небезпеці смерті і що недалеко, може десять кроків від неї, в маленькій кімнаті, в якій напевно нема людей, знаходиться в руках сера Ендрю Фулкса талісман, що зможе врятувати її брата.

Маргарита ввійшла до кімнати, не вагаючись. Сер Ендрю стояв біля столика з срібним ліхтарем, відвернувшись до дверей плечима. В руці тримав якусь записку, дуже уважно читаючи її.

Затаївши дихання і без найменшого шелесту — краєць її довгої сукні навіть не зашелестів на килимі, — Маргарита наблизилася до сера Ендрю, майже торкаючись його. В цю ж мить він обернувся і побачив її. Маргарита застогнала, приклала руку до свого чола й безсилим голосом сказала:

— Задуха в залі просто неможлива, чую, що зомлію...

Вона похитнулася і сер Ендрю, кинувшись до неї, підтримав її, зім'явши перед тим записку в своїй руці.

— Ви хворі, леді Блекней? — запитав він стурбовано. — Дозвольте мені...

— Ні, ні, все гаразд. — відповіла Маргарита. — Подайте мені, будь ласка, стілець...

Вона просто впала на стілець біля столика й відкинула на спинку голову, примкнувши очі.

— Ох, — зідхнула Маргарита глибоко, — я вже почуваю себе краще. Не турбуйтеся мною, сер Ендрю, запевняю вас, що мені полегшало.

В деяких моментах, як твердять психологи, в нас прокидається, абсолютно незалежний від інших, шостий змісл: ми не бачимо, не чуємо, але нам здається, що робимо все це рівночасно. Маргарита сиділа з напівзамкненими очима, сер Ендрю стояв за її стільцем, а праворуч був стіл із п'ятираменним свічником.

В цьому півзомлінні Маргарита бачила тільки обличчя Арманда, життя якого було в небезпеці і їй задавалося, що вона бачить те, що діється серед гамору юрби в шумливому Парижі, серед сірих мурів будинку, де засідає революційний трибунал, перед яким Фур'є-Тенвіль домагається — в імені французького народу — голови її брата. Жахлива гільйотина з закривавленим ножом жде нової жертви — Арманда!..

Впродовж якогось часу в маленькому будуарику панувала глибока тиша смерті. З блискучих сусідніх заль долітав глухий гомін, як несамовитий акомпаньямент до драми, що ось тут розгравалася. Сер Ендрю мовчав, але в Маргариті Блекней чув шостий змісл. Вона не могла бачити, бо її очі були замкнені, не могла чути, бо гамір з залі глушив найменше шелестіння маленької записки, а все такі вона знала, що сер Ендрю протягнув папір до полум'я свічки.

В ту ж мить, коли записка почала тліти, Маргарита відчинила очі, простягнула руку й схопила своїми гарненькими пальчиками запалений папірець. Вона загасила вогник подмухом і з досконалою байдужістю піднесла папір до носа.

— Ох, які ви передбачливі, сер Ендрю, — сказала вона весело, — ви напевно навчилися від своєї бабки, що запах паленого паперу є найкращим ліком на запаморочення.

Маргарита зідхнула з полегшою, тримаючи в оперстєненних пальцях скручену записку. Чи був це талісман, що міг врятувати її брата? Сер Ендрю дивився на неї приголомшений тим, що сталося, і немов би не міг зрозуміти, що цей шматок паперу в маленькій руці леді Блекней може коштувати життя його приятеля. Маргарита весело й дзвінко засміялася.

— Чому так дивитеся на мене? — запитала вона. — Запевняю вас, що почувуюся цілком добре, ваше лікарство виявилось незвичайним. Ця кімнатка справді приємно прохолоджує, — додала вона спокійно, — а музика гавота, що долітає до нас з балевої залі, прекрасна.

Маргарита базікала весело, а сер Ендрю, в пароксизмі страху, мучився в душі, шукаючи способу, як би то найшвидше відістати з рук цієї жінки небезпечний папір. Він пригадав собі несподівано, що вона француженка та що саме вона спричинилася до кривавої історії з маркізом Сан-Сіром.

— Ви все ще не можете відірвати очей від мене? — знову запитала його Маргарита. — Це не дуже ввічливо з вашого боку, сер Ендрю. Еге ж, мені навіть здається, що ви більше перелякались, ніж зраділи моїм приходом. Думаю, що ви спалили цей папірець не з приводу мого здоров'я... Іду об заклад, що цей папір — це лист від якоїсь вибранки вашого серця і тому ви намагались його знищити. Признайтеся! — зажартувала вона, підіймаючи папір вгору. — Чи немає в ньому домовлення на солодку зустріч?

Сер Ендрю помалу опанував свій страх.

— Як би воно не було, леді Блекней, — сказав він, — ця записка належить мені й...

Не замислюючись над тим, чи його вчинок буде чемний, юнак кинувся, щоб вирвати з рук Маргарити папірець. Але Маргарита була звиннішою і швидшою, ніж він. Вона бистро зірвалася з крісла й подалася назад, штовхаючи при цьому важкий мармуровий столик, так що він перекинувся разом з запаленими свічками.

Маргарита закричала в страху:

— Горить, рятуйте!

Одначе, великого лиха не було. Одна чи дві свічки погасли падаючи, від однієї зайнявся абажур, а інші лише забруднили розтопленим воском дорогоцінний килим на долівці. Все таки

сер Ендрю негайно послухав крику Маргарити й погасив тліючий абажур, підняв з долівки столик і поклав на нього свічник. Все це тривало не довше, ніж кілька секунд, але цей час вистачив Маргариті на те, щоб кинути оком на записку й прочитати її зміст та побачити відому вже їй емблему у вигляді червоної зірочки-квітки.

Коли ж сер Ендрю знову звернувся до Маргарити, він побачив на її обличчі тільки переляк з приводу того, що сталося, і свого роду вдовolenня. Шматок паперу навмисне випав з її руки на долівку.

Сер Ендрю негайно підняв його, випогоджуючи своє обличчя.

— Чи це гарно, сер Ендрю, — усміхнулася до нього Маргарита, — робити спустошення в серці якоїсь чутливої герцогині саме у той час, коли ви намагаєтеся здобути любов цієї гарненької Сюзанні? Ну, нічого! Мені здається, одначе, що вам прийшов з допомогою сам Купідон і був готовий спалити навіть ціле міністерство закордонних справ, щоб тільки перешкодити недискретним очам заглянути в його любовне писаннячко.

— Дозвольте мені, леді Блекней, закінчити те, що я почав був робити, а в чому ви перешкодили мені, — попросив спокійно сер Ендрю Фулкс.

— Але ж прошу! Де ж так я сміла б ставити спротив богові кохання? Таж він покарав би мене. Прощу вас дуже, спалить негайно документ ваших пестошів, сер Ендрю!

Сер Ендрю скрутив папір у довгий згорток і підніс до полум'я свічки. Він не завважив прихованої усмішки на устах Маргарити. Можливо, що коли б він був поглянув на леді Блекней в ту хвилину, коли горіла записка, його вдовolenня зникло б. Але сер Ендрю спокійно пильнував, поки зотлів останній шматок паперу й опісля розтопав попіл ногою.

— А тепер, сере Ендрю, чи ви зважитесь викликати заздрість вашої гарненької приятельки, запрошуючи мене до менуету? — запитала з чарівною усмішкою Маргарита.

РОЗДІЛ XIII

ТОЙ, ЧИ ІНШИЙ?

Здавалося, що тих кілька слів, які Маргарита прочитала на півспаленому папері, були словами з листа самої Долі. «Я сам завтра поїду...» — Маргарита легко прочитала цю фразу. Наступні рядки були замазані великою плямою кіптяви диму. Але на самому краєчку записки ще було кілька рядків, що так чітко й яскраво заблиснули в її очах, наче б були виписані вогнем: «Якщо схочете ще раз зі мною говорити, то я буду точно о першій годині в їдальні». Записка була позначена невеличкою, нари-

сованою на швидку руч, емблемою, схожою на зірку квіткою. Цей знак видався Маргариті знайомим. Точно о першій годині! Тепер була вже одинадцята, на залі танцювали останнього менюета. Сер Ендрю Фулкс і леді Блекней вели перед у танку граційними й скомплікованими фігурами.

Одинадцята година! Здавалося, що стрілки гарненького годинника в стилі Людовика XV, який стояв на консолі з позолоченої бронзи, рухаються з божевільною швидкістю. Ще дві години й доля її та Арманда буде вирішена. Впродовж цих двох годин Маргарита повинна зважитися: чи вона захоче для себе ту таємницю, про яку вона довідалася таким тонким лукавством, пожертвує братом, а чи для його порятунку зрадить ту відважну людину, що наражувала своє життя для ближніх і до того була такою безборонною? Але йшло про Арманда! Арманд теж був для неї шляхетним, відважним і теж був тепер безборонним. Арманд любив її, він добровільно віддав би за неї життя; вона ж могла врятувати його від смерті й — вагалася. Ох, це було таке жахливе! Маргариті ввижалися братові очі: повні ніжності й любови до неї. Здалося їй, що вони говорять: «Ти могла врятувати мене, Марго! Але ти дала перевагу чужинцеві, людині, якої ти взагалі не знала, ніколи й не бачила, ти не хотіла наразити її на небезпеку, а мене вислала під гільйотину».

Такі думки мучили Маргариту, хоч на її устах цвіла усмішка й тіло вигиналося в ритмі танку. Вона завважила, що їй пощастило розвіяти страх і підозріння сера Ендрю. Маргарита панувала над собою і під час менюету грала свою роллю краще, ніж колинебудь на сцені французької комедії; але в той час життя її брата Арманда не залежало від її акторського таланту.

Маргарита була надто інтелігентною, щоб переходити межі своєї ролі й вона навіть не натякала більше на «любовну записку», яка викликала була такий страх у сера Ендрю. Маргарита зуміла застосувати таку тактику, що неспокій її кавалера зник під впливом її веселого сміху. Вона зрозуміла, що рештки сумніву, який закрався був до серця юнака, тепер цілковито розвіялися. Сер Ендрю і не догадувався, яким велетенським зусиллям волі Маргарита опановує бурю почувань у своїй душі й приневолює себе до легкого тону розмови та банальних веселощів.

Коли ж танець кінчився, Маргарита попросила Фулкса відвести її до сусідньої кімнати.

— Я обіцяла його королівській достоїнності повечеряти з ним, — пояснила вона. — Але поки розстанемося, прошу вас: скажіть, чи ви пробачили мені?

— Пробачити вам?

— Так! Мені здається, що ви перелякались. Але не забувайте, що я не англійка і не вважаю за злочин любовні листи. Прися-

гаю вам, що я й словечком не обмовлюся перед Сюзанною. Ще одне: чи зробите мені приємність і прийдете на прийняття, яке я влаштовую в найближчу середу?

— Не можв обіцяти, леді Блекней, — відповів ухильно сер Ендрю, — бо дуже можливо, що я буду примушений вже завтра виїхати з Лондону.

— На вашому місці я не виїжджала б, — сказала несподівано серйозним голосом Маргарита. Але побачивши тривогу в його очах, докинула весело: — Бож немає нікого, хто б так зумів зіграти партію крікета, як ви, сер Ендрю. І вас бракувало б нам при цій грі.

Сер Ендрю відпровадив Маргариту аж до залі, де на неї ждав принц Валії.

— Вечеря жде на нас, пані, — сказав принц, подаючи їй руку. — Скажу щиро: богиня щастя так розгнівалася на мене під час гри, що я без страху можу зустріти божеську усмішку вроди.

— Вашій Достойності не щастило в картах? — запитала Маргарита, приймаючи руку принца.

— Цілком не везло. Блекнесві не вистачає того, що він найбагатший з усіх підданців мого батька, йому ще й жахливо щастить. Але, до речі, де він подівся? Запевняю вас, пані, що життя було б схоже на дику пустиню, якщо б не оаза ваших чарівних усмішок і дотепи вашого чоловіка.

РОЗДІЛ XIV

ПЕРША ГОДИНА

Вечеря пройшла в прекрасному настрою і всі хором заявили, що ніколи ще леді Блекней не була такою чарівною і ніколи ще цей чортівсько глупий сер Персі не був такий комічний, як сьогодні.

Його королівська достойність сміявся до сліз з витівок і жартів Блекней, який співав свій куплет про «Багряного Квіта» на мелодію «Ho! Merry Britons!». Товариство вистукувало до такту чарками по верхняку стола. А треба згадати, що в лорда Гранвіля була найліпша в світі кухня. Ходили поголоски, що завідував нею нащадок стародавнього шляхетського роду з Франції, який після фінансової руїни прибув шукати щастя в кухні англійського міністра закордонних справ.

Маргарита була в чудовому настрою і ніхто з учасників вечері не підозрівав, яка жахлива боротьба ведеться в її серці.

А маятник годинника тикав без милосердя. Було вже після дванадцятої і принц Валії дав знак вставати від столу. Протягом найближчої півгодини вирішиться доля двох вартісних людей — улюбленого брата і невідомого героя.

Досі Маргарита не намагалась зустрітися з Шовеленом. Вона знала, що його лукаві очі самі слідкують за нею і все переважує на користь Арманда. Не бачачи ж Шовелена, вона леліяла на дні серця фальшиву надію, що раптом станеться щось незвичайне, чудне, що звільнить її молоді плечі від тягару жахливої відповідальності: вибрати між двома жорстокими можливостями.

А стрілки годинника постійно й невблаганно посувалися вперед з тим одноставним тиканням, що може викликати нервовий розстрій.

Вечеря скінчилася і знову почалися танці. Принц Валії від'їхав і гості поділилися на групи добрих знайомих, розважаючись розмовами. А молодь без утоми продовжувала танцювати.

Маргарита не зважувалася більше йти в танець. Вона відчувала, що в її витривалості є певна межа. В товаристві одного міністра подалася вона до маленької кімнати, яка видавалася їй найвідповіднішою для самоти. Вона знала, що Шовелен сидить недалеко цієї кімнатки, чекаючи тільки нагоди, щоб побачитись з нею. Маргаритині очі зустрілися були під час менуету з очима амбасадора й вона пізнала, що бистрий дипломат догадався про її успіх.

Видно, що так вирішила доля. Виснажена духовими муками Маргарита зрезигнувала з боротьби з Шовеленом у його користь. Арманда ж треба рятувати за всяку ціну, бож він її брат, був для неї, в її сирітстві, батьком, мамою, другом. Сама думка про те, що він може згинути з тавром зрадника, була надто жорстока, просто неймовірна. Ні, цього не могло бути, ніколи... А щодо невідомого героя, то він падав жертвою призначення. Маргарита купила життя свого брата в цього немилосердного ворога, залишаючи «Багрянному Квітові» можливість боротися самому за своє життя.

Маргарита сподівалася, що може цей хоробрий конспіратор, який упродовж місяців виводив у поле своїми хитрощами цілу армію шпигунів, ще раз зуміє вирватися з пазурів Шовелена й врятується.

Такі думки снувалися в голові леді Блекней під час того, коли вона мовчки слухала глибокодумних слів міністра, якому здавалося, що він врешті знайшов прекрасну слухачку. Несподівано Маргарита побачила краєчком ока хитрувате обличчя Шовелена, що заглянув крізь відхилену при дверях заслону.

— Лорде Фанкуре, — сказала вона до міністра, — чи не зробили б ви мені послуги?

— Я весь до ваших наказів, пані!

— Будьте такі ласкаві й подивіться, чи мій чоловік ще є в залі граців. Якщо так, прошу ласкаво сказати йому, що я дуже втомлена й хочу від'їхати додому.

Накази гарної жінки зобов'язують кожного, будь він навіть міністер, тому й лорд Фанкур зразу послухав, хоч спершу завагався:

— Але я не хотів би залишати вас самотною, пані.

— Не турбуйтеся, лорде. Я тут цілком безпечно, але я на правду втомлена. Ви ж знаєте, що сер Персі їде до Річмонду каретою. Дорога далека й якщо не поспішимся, не приїдемо додому перед світанком.

Лорд Фанкур поспішно вийшов, а в ту хвилину, коли він зник, у кімнатку всунувся Шовелен і зупинився біля молодої жінки.

— Маєте які новини для мене? — запитав він.

Маргариті здалося, що на її плечі впав льодовий плащ. Її щічки горіли вогнем, але ціле тіло пройняв великий холод. Ох, Арманде, чи ти знатимеш колинебудь, якої муки зазнала твоя сестра, жертвуючи своєю гідністю і гордістю, щоб врятувати тебе?

— Нічого незвичайного, — відповіла вона, задивившись перед себе, — але може це напровадить вас на слід. Я зуміла — яким чином, це неважне! — застукати на самоті сера Ендрю Фулкса якраз у ту хвилину, коли він хотів спалити над свічкою в цій кімнаті, де сидимо, якийсь папірець. Мені пощастило мати цей папірець на протязі двох хвилин у своїх руках і кинути оком на зміст записки не довше, ніж десять секунд.

— Чи не закоротко, щоб прочитати написане? — запитав спокійно Шовелен.

Маргарита заперечила кивком голови, опісля розповіла сухим, одностайним голосом:

— У кутку цього паперу була нарисована квітка у вигляді зірки. А понад нею я прочитала два рядки, бо решта письма була спалена й замазана димом.

— Зміст цих двох рядків?

Маргариту раптом щось здушило за горло. Протягом деякого часу їй здавалося, що не зможе повторити тих слів, які може вишлють на смерть хоробру людину.

— Це щастя, що не згорів увесь папір, — сказав насмішливо Шовелен, — бо це було б жахливим для Арманди Сан-Жюста. Як звучали ті два рядки, громадянко?

— Перший: »Я сам завтра поїду...«, — сказала спокійно Маргарита. — А другий: »Якщо схочете ще зі мною говорити, будь в ідальні точно о першій годині«.

Шовелен глянув на годинник, що висів над камином.

— Ще досить часу, — сказав він.

— Що ви хочете робити? — запитала Маргарита.

Вона була мармурово бліда, її руки холодні, а серце билосся, немов у гарячці. Ох, це було надто жорстоке, нелюдське! Чим вона провинилася, щоб заслужити собі на таку муку? Вибір

доконаний, але зробила вона величний чи нікчемний вчинок? Тільки ангел, що записує в золоту книгу наші вчинки, може відповісти на це питання.

— Що думаєте робити? — повторила Маргарита своє питання.

— Покищо нічого. А далі — залежно від обставин.

— Яких?

— Від особи, що її побачу точно о першій годині в ідальні.

— Очевидно, що ви побачите там «Багряного Квіта», але ви не знаєте його.

— Ні, однак сподіваюся пізнати.

— Сер Ендрю міг його попередити.

— Ледве, чи міг. Коли ви розсталися з ним перед вечерою, він залишився в залі протягом деякого часу з таким виразом обличчя, що я зразу збагнув, що між вами щось зайшло. Було, отже, цілком природно, що я зробив відповідні висновки про характер того «щось» і тому втягнув юнака в довгу й палку розмову — ми говорили про незвичайний успіх Глюка в Лондоні, аж до того часу, поки якась пані не попросила його до столу.

— А опісля?

— Я не спускав з нього очей протягом вечері, а коли ми піднялися з-за столів, леді Портарлес зловила його за ґудзик блюзи й почала говорити про панну Сюзанну де Турней. Я перекоаний, що він не зможе вирватися від неї, поки леді Порталес не вичерпає теми, а це потраиває доброї чверть години. Тепер же є без п'яти хвилин перша.

Шовелен подався до дверей, де затримався, відхилив крайчик заслони і показав пальцем Маргариті силуетку сера Ендрю Фулкса, що з захопленням слухав слів леді Порталес.

— Сподіваюся, гарна пані, — сказав з переможною усмішкою Шовелен, — що я спокійно знайду в ідальні того, кого шукаю.

— Там може бути більша кількість людей...

— За всіма, кого я застану в ідальні, коли проб'є перша година, підуть надзирцем мої люди: один, можливо, що й двох з тих присутніх у ідальні вийдуть завтра до Франції. Тож один з них і буде «Багряним Квітом».

— Так? А що далі?

— Я теж, моя люба пані, виїду завтра до Франції. Папери, що їх знайдено в Дуврі при сері Ендрю Фулксі, говорять, що недалеко корчми «Сірий Кіт» біля Кале, — а яку я добре знаю, — є у відлюдному місці на побережжі хатина батька Бляншара. Я поспробую її знайти. Всі ці місця зазначені в згаданих паперах, як пункти зв'язку, що їх той англійський інтригант подав зрадникові Турнеєві та його друзям для того, щоб вони там зустрілися з висланцями з Англії. Але здається, що він вирішив останньо не висилати своїх людей до Франції, бож говорить, що сам виїде завтра. Один із тих, кого я побачу в ідальні, виїде завтра до Кале, а я подамся вслід за ним аж до того міс-

ця, де на нього ждатимуть утікачі-аристократи. Бо він, моя гарна пані, буде тією людиною, яку я шукаю вже впродовж року, людиною, що її енергія перевищує мою, винахідливість — присоромлює, а відвага дивує навіть мене самого, хоч і я не в тім'я битий. Ця людина буде тим »Багряним Квітом«, який постійно висмикується з моїх рук.

— А що буде з Армандом? — запитала Маргарита.

— Чи я зламав колинебудь своє слово? Я обіцяв вам, що того дня, коли »Багрянний Квіт« і я виїдемо до Франції, відішлю вам нерозсудливого листа вашого брата спеціальним післанцем. Ба, що більше, присягаюсь вам в ім'я Франції, що в той день, коли англійський інтригант буде в моїх руках, Арманд Сан-Жюст знайдеться тут, в Англії, здоровий і живий, в обіймах своєї прекрасної сестри.

Після цих слів, Шовелен глянув на годинник і з глибоким церемонним уклоном непомітно вийшов з кімнати.

Маргариті видалося, що вона чує серед гамору, музики й сміху людей його котячий хід, яким він вкрадіво проходить залями. Ось він зійшов на широкі сходи, зупинився перед їдальнею і відчинив двері. Доля примусила її говорити, вчинити нікчемне, гидке діло, щоб рятувати брата, якого вона так любила. А вона сама, Маргарита, сидить ось тут непорушно, пасивно на м'якому фотелі й бачить перед собою силуетку свого непримиренного ворога...

Коли Шовелен ввійшов до їдальні, вона була порожня. Її вигляд був такий безнадійний, пустий та поганий, що вона нагадувала собою вечірню сукню кинуту в куток після веселого балю.

Стіл був заставлений напівпорожніми склянками, між якими валялися пом'яті серветки й порозкидані ножі та ложки. Стільці — порозсунані групами й можна було думати, що на них сидять духи, що зібралися на свої родинні зборища. Ось в одному кутку стоїть пара стільців, так близьенько присунених до себе, що викликають спогад про інтимну розмову, яку недавно вели на них; там знову група з трьох чи чотирьох стільців, які нагадують веселі й жваві розмови про останні товариські скандали; недалеко них — ряд стільців із суворим, критичним виглядом, як у підстаркуватих удів; деякі стільці присунені до столу й здається, що вони розмовляють про незвичайні вибагливі страви; а там кілька перевернених на килимі, як яскравий доказ, що погребі з вином у лорда Гранвіля просторі й непорожні.

В загальному опустіла їдальня була спектральною пародією на блискуче товариство, образом рисованим не барвами, а крейдою, бо бракувало блискучої одежі з шовку й дорогоцінностей, якими можна б заповнити пустку на першому пляні, бракувало й ясного світла свічок.

Шовелен легко посміхнувся, потер свої довгі, тонкі пальці й розглянувся по залі. Скрізь панувала тиша й присмерк, тому здавалося, що гамір гавота, гудіння розмов і сміх, навіть стукіт кінських копит на подвір'ї палати, звідкіля роз'їжджалися гості, не доходять у цю ідальню, схожу на кімнату Глогорожечки з казки, щоб не розбуркати її з блаженного сну.

Шовелен глибоко замислився, бажаючи відгадати, ким може бути та людина, яку він і всі керівники революції заприсяглися післати на ешафот? Бож не було нічого дивного в тому, що саме ім'я таємничого англійця викликало забобонний страх. Навіть Шовелен, розглядаючись по порожній ідальні, в якій мав з'явитися англійський герой, відчув дивний страх, що пройняв його аж до кісток. Але пляни були добре складені. Шовелен був певний, що «Багряний Квіт» з'явиться без охорони, і він знав, що Маргарита Блекней не сказала неправди. А якщо б вона... В тьмяних і проникливих очах Шовелена появився раптом такий жорстокий вираз, що заставив би тремтіти молоду жінку, коли б вона його побачила. Якщо вона його обманула, Арманд Сан-Жюст заплатить за це своєю головою.

Але ні, цілком певно, вона не підвела його!

На щастя, заля була порожня і ця обставина давала певність Шовеленові, що ніяка жива істота не ввійде сюди непомітно. В кімнаті не було нікого, крім французького амбасадора. Розглядаючись з щасливою усмішкою по кімнаті, Шовелен почув раптом легке, одностаїне дихання. Без сумніву, що хтось з гостей лорда Гранвіля відпочивав тут спокійно після обильної вечері, зашившись далеко від гамору танцівників.

Шовелен ще раз обшукав поглядом кімнату й побачив, що на канапі в одному з кутків, з відкритими устами й замкненими очима, преспокійно хропів недоладний чоловік найдотепнішої в Європі жінки. Шовелен дивися на нього, як він лежав широко розкинувшись, вдоволений світом і собою самим, розіспаний, як дитина після доброї їжі. На одну хвилину щось немов вибачлива й милосердна усмішка появилася на твердому обличчі француза, злагіднюючи насмішку в його тьмяних очах.

Було очевидним, що цей сплюх, який поринув у твердий сон, ніяк не міг перешкодити плянам Шовелена, підглянути, хто «Багряний Квіт». Шовелен знову потер руки з радости й, наслідуючи сера Персі, поклався в другому кутку кімнати на вигідній канапі, замкнув очі, розняв уста, почав голосно сопіти й... терпеливо ждати

(Далі буде)

Степан РАДІОН

Людолови

— Скажи, Петре, що ти робив би, коли б оце забурчав джип біля нашої збомбардованої камениці й з нього вилізли сталінські людолови? — запитав Олекса земляка, лежачи на погнутому ліжку.

Сама згадка про московських людоловів, підірвала Петра. Двадцятидволітній Петро, здоровий як дуб, чорнявий, високого росту, зробився грізним як лев. Кинув хліб з ковбасою на ліжку і витягнув «штаєра». Поглянувши пронизливими очима на двері, сказав Олексі басом:

— Я не даром захопив револьвера по капітуляції німців. Оце так переложив би одного за одним, коли б показали на входівій клітці першого поверху. Та й приціл ось крізь оцю тріщину в стіні був би не поганий. Бачиш ось там діру? — показав рукою Олексі. — Я вже давно викинув півцегли на те.

— А диви, — усміхаючись відповів присадкуватий, русявий двадцятилітній Олекса, — а я думав, що вона випала сама від колисань вітру. Та ти не хвилюйся, їх же ще немає. Я однакової думки з тобою і наган під головою теж тримаю на те.

— Бачиш, Олексо, одне слово почувеш про них і нерви напружуються. А хіба ж не може так статися? Ти думаєш — ніхто не знає, що ми живемо на цій «вежі»?

— Певно, що знають. Ось кілька днів тому, коли ти ночував у селі, прибрив сюди німець і наткнувся на мене. Зиркнув сюди-туди і зразу догадався в чому справа. Обмінявся зі мною кількома словами і пішов, сказавши: «Прокляті русські, наробили лиха всім». А хто його знає, може й він сам був вислаником советської репатріаційної місії? Наплодилося ж тепер вислужників стільки, що й не розбереш, хто чесний німець, а хто донощик.

— Правда, — підтвердив Петро. — Це міг бути советський агент. Він може й до нас привести московських людоловів. Хіба ж мало видали вже наших людей із приватних мешкань? Та нас їм не вдасться забрати! — самовпевнено закінчив Петро. Він поправив рукою розкуйовджене волосся і вже заспокоєний взявся знову за хліб і ковбасу, поклавши револьвер на ліжку.

Це ліжко він витяг із руїн того ж самого дому і затагнув у кімнату на третій поверх. Кімната ця якимсь чудом не розсипалась, хоч стіни сходової клітки, від третього поверху вниз, були доповненням зламу на землі. А по решті камениці залишилась тільки залізна основа, та й то в більшості погнута. Тільки металева сходова клітка була ціла, що закрутами тягнулась із партеру на третій поверх до кімнати земляків. Кімната ця була наче підвішена між роговими стовпами основи, ніби поміж чотирма високими рейками.

Петро й Олекса жили на тій »вежі«, утікши з фабричного табору, коли почалась примусова репатріяція »підсовєтських громадян«. Втікаючи, захопили вони з собою деякі речі з розбитих складів і тепер вимінювали їх на харчі в німецьких селян.

Обидва вони земляки — полтавці. Жили дружньо. Майже ніколи не виходили в місто одинцем, завжди вдвох, та й то зрідка, коли була коначна потреба.

Жили вони на руїнах кварталу великого німецького міста, як на безлюддю. Вже й почали привикати до такого життя і почували себе краще від тих, що жили поміж німцями в оцілілих частинах міста. Там кожного дня й ночі московські людолови — то при допомозі американців, то й без них, — забирали цілі родини. Одних звозили до російського табору, а інші пропадали безслідно за мурами советської репатріяційної місії. Земляки з »вежі« добре знали про це і не вешталися ніде без потреби. Їх »вежу« погойдував вітер і не раз вони втікали на низ, у підвал, коли починалась літня буря, але були задоволені, що їх не сягає рука московських людоловів.

* * *

— Слухай, Петре, може б ми відвідали наших земляків, що вибралися в барак за містом? Такий чудовий липневий вечір, що аж тягне вийти десь поза межі цих великоміських руїн, завалених цегляними зламами і кострубатими недоваленими мурами.

— До тих львов'ян, що не були під советами і не підлягають примусовій репатріяції?

— Так! Наберемо з собою тютюну й цигарок і занесемо їм. У них же двоє малих діток, тож і прогудувати не мають їх чим. Хай замінюють собі в бауєрів на дещо.

— Знаєш, Олексо, останньої ночі мені снився якийсь поганий сон про них. Отож підемо, побачимо. Може, яєсь нещастя трапилось з ними? — закінчив Петро.

Вони взяли тютюну й цигарок, вложили, як звичайно, заряджені револьвери в кишені й подалися відвідати львов'янина Михайла.

Ішли асфальтовою дорогою, що тут то там була завалена розбитками мурів. Ліворуч дихав смердючими випарами завмерлий квартал міста. Праворуч тягнулася, пишаючись зеленню, пощерблена бомбами і їх відламами, чудова загорожа з гарно колись підстриженим живоплотом. А за ним розляглися сотні приміських городів і зелені принадні садочки.

Зелень городини прорізували сіріючі доріжки, стежки. З садів несміливо поглядали на збомбардований квартал міста одно- і двокімнатні хатки. Якась байдужість віяла і від тих зелених садочків і від тих принадних хаток. Але полтавці не звертали на це уваги, вони з насолодою дивились на розлогі зелені городи й сади і жадібно втягали в себе свіжі, запашні видижи городини й квітів.

А городи, квіти й садки, насичуючись вологістю із частих дощів, купалися в літньому теплі тихого передвечора та навипередки пнулися вгору. Росло все й тим ростом ніби тягнуло вгору й молодих полтавців, що впивалися запашним подихом приміських городів.

Перед сутінком полтавці почали наближатися до ліворучного повороту. Там бо, за поворотом, стояв той самотній барак, де жив з родиною Михайло. Крізь недовалені стіни наріжного дому вже було видно плоский дах бараку, покритий просмоленим папером.

Раптом пролунали звуки автомашини, що зупинялася за поворотом.

— Стій! — тихо сказав до Олекси, насторожений Петро. — Підійдемо до угла муру й виглянемо!

Петро, а за ним і Олекса, швидко подалися до розваленого наріжного дому. Петро виглянув з-поза вугла і сховався назад.

— Вони... — прошепотів він. — Один пішов просто під двері, а другий вилазив з джипа... Чуєш, згасили мотор...

— Ну, що — втікаєм у звалища? — прошепотів зблідлий Олекса.

— Втікати? Ні! — обурено відповів Петро. — Ти тільки не розгублюйся тепер. Маєш нагана в кишені! Не можемо ж покинути Михайла на поталу людоловам! Чуєш, гримають у двері...

— Аткривай!.. — з матюком вигукнув москаль. — Ми приїхали документи перевірити. — Альоша, давай сюди! Поможі двері відчинити! — гукав до того, що стояв біля автомашини.

Глухий шарп, тріск дошки і двері бараку відчинилися.

— Ввійшли в барак, — стиха сказав Петро.

* * *

— Ти де народилась?

— У Львові.

— Збирайся з дітьми на автомашину, швидко! Поїдеш на «родину»!

— Я не ваша громадянка і вашого наказу не збираюся слухати.

— А я тебе попрошу! — люто крикнув москаль. Він кинувся до Михайлової жінки і, вхопивши її за плечі, почав тягнути до дверей. Жінка, опираючись, вирвалася і скочила з переляканими дітьми в куток.

— Ах ти... — вилаявся москаль, згадавши матір, Бога і німців. Він скочив до жінки, жбурнув дітей набік і вдарив її щосили в груди. Зловив жінку за руки й почав тягнути до дверей.

— Рятунку! Рятунку! — розпачливо кричала по-німецьки жінка.

— Мовчи, а то уб'ю! — задихано, звирячав голосом кричав москаль, і ударив її в лице.

— Садіть у машину, ти...

* * *

— Чуєш, Олексо? Діти кричать, жінка просить допомі... — хвилювався Петро. Він нервово вихопив із кишені револьвера й кинувся до угла муру. Олекса й собі відрухово шарпнувся за Петром.

Жінку Михайла тягнули в джип.

— Ванька, давай скоріше! — наглив один з людоловів, — а то ще хтось надійде.

— Рятунку, рятунку! — останками сил просила жінка.

— Ось тобі рятуюнок! — крикнув роз'юшений людолов, ударив її п'ястком у зуби й кинув у джип.

— Ой... — захлинаючись кров'ю, простогнала напівпритомна жінка.

— Олексю, готуйся! Вибираєм відповідний момент! — рішучо наказав Петро.

— Тату, тату! — лунав розпачливий плач дітей.

— Ведуть дітей до авта. Вони до нас плечима. Рушаймо! — і Петро з Олексюю блискавично вискочили з-за угла й за мить цівки їх револьверів були спрямовані до очей заскочених людоловів.

— Руки вгору! І ані змісця! — крикнув Петро. — За найменший відрух, олово просиє ваші голови!

Московські людолови стали, як укопані.

— Бог вас приніс упору! — змученим голосом відізвалась жінка Михайла, встаючи з джипа. З її уст стікала кров. — Діточки мої кохані! — кинулась до переляканих дітей, — я вже думала, що нам прийшов кінець.

— Олексю, заברי в них зброю, зроби особисту ревізію!

Надворі залягала темна ніч. Олексю відкидав на землю нагани людоловів, набої і різунські ножі.

— А це що? — почувся схвильований голос Михайла, що саме нарався на подвір'я.

— Те, що бачиш, Миську. Тебе не було, а москалі приїхали й хотіли забрати нас. Бог послав нам на порятунок Петра й Олексю й ось вони роззброюють їх.

— Тату, вони вже маму були затагнули в авто, вже й нас туди тягнули... — лепетали діти.

— А чого це ти закривавлена, Ганно? — кинувся до дружини Михайло.

— А ось той москаль ударив мене п'ястком у зуби, повилітали б вони йому самому.

— Петре, я скінчив. Джипа також очистив від амуніції.

— Ось тобі два московські людолови, Михайле! — показав Петро на москалів. — Бачиш, як герої клацають зубами! Опустіть руки, переможці над безборонною жінкою з дітьми. А котрий то, господине, вдарив вас?

— Отой череватий!

— Бач, який силач! — Петро дивився потемку в очі людоловові. — А чи знаєш ти руку полтавця? — і, не здержуючись, ударив його в обличчя. Черевань повалився на землю, а його товариш стояв і тремтів з переляку.

— Вставай, герою кацапський!

Вгодоване тіло людолова ледве піднялося. Черевань випльовував зуба з випливаючою кров'ю.

— Оце так, кацапський герою, б'є полтавець тих, що напастують його земляків! — сказав Петро й засвітив електричного ліхтарика. — Тепер лягайте на землю боком. Олексю, Михайле! Пов'яжіть їх і вкиньте в джип.

За кілька хвилин людолови, зв'язані спинами до себе, лежали в авті.

— Я тут однієї ночі більше не хочу бути... — сказала заплакана Михайлова жінка, тримаючи хустину на зраних устах.

Вони ще при полтавцях зібрали своє вбоге майно, склали на німецький ручний возик і потягнули до поблизького табору для несоветських громадян.

Дружньо й міцно тиснув на прощання Михайло руки полтавцям. Радістю наповнились серця синів одного народу, що єднались у боротьбі з московськими людоловами.

Довкруги панувала тиха липнева ніч. Олекса присів з наганом біля пов'язаних людоловів, а Петро завів джипа. Перед ними стелився шлях до »вежі« на безлюддю...

Петро КІЗКО

БУВАЄ ТАК...

Буває так: ні дум, ні мрій,
Ані найменшого бажання.
Та тільки зрине образ твій,
О краю мій, моє страждання,
Як спалахнуть душі вогні
І думи, мрії й поривання!
Й тоді здається, що мені
Сам Бог послав таке палання!

ПРИСВЯТА РОКОВІ

А ти ідеш, мій роче, так спокійно,
Так холодно, немов би і не знав,
Не чув, що хтось ридав в тобі постійно
І хтось постійно долю проклинав.
Та що ж. Твоя байдужість і твій холод
Зневірою в серця не залягли
Для тих, кому кайдани, тюрми, голод
Лиш випробуванням часу були!

Сергій ЖУК

Останній розділ життя Михайла Грушевського

24-го листопада 1959 року минуло 25 років від дня смерти великого історика України — Михайла Грушевського.

Михайло Грушевський був улюбленцем українського народу впродовж десятків років. Він був і є зненавидженим «сепаратистом» для непримиренних ворогів українського народу, зненавидженим так, як ніхто до нього і ніхто після нього.

Ця ненависть народилася під час опублікування його історичної концепції про походження українського народу, концепції, що стала можливою «єдиного русского народа». Живе ця ненависть і сьогодні в серцях червоних і білих наших ворогів, для яких Михайло Грушевський був і є руйніником Російської імперії.

Після повернення Михайла Грушевського на Україну (1925 р.), частина синів українського народу відвернулася від нього, не спитавши самі себе, чому Михайло Грушевський так зробив?

В душі великого історика, не абиякого творця української культури, незрівняного організатора і волею долі політичного провідника — переміг науковець. Він не міг покинути незакінченою працю над історією України і історією української літератури, він не міг не продовжувати творити цінності української культури, не міг працювати без архівів Москви, Петербургу, Кисва. Не міг жити бездіяльно і бути лише абшитованим (відставленим) політиком.

Після таких вагань, він повернувся на Україну, щоб працювати, працювати до сконання, і працював, доки вистачило сил.

Та титанічна праця впродовж небагатьох років була б почесною для цілого покоління діячів (журнал «Україна», збірники «За сто літ», праця над історією та ін.). Він відмовився від активної політичної праці, але його наукова праця була продовженням його політичної діяльності. Він визнав де факто советську владу, але ніколи їй не служив.

Хто був на засіданнях Історичного інституту ВУАН, під час українських ювілейних дат, під час приїзду українських гостей з-за кордону, той добре знає, що Михайло Грушевський не робив реверансів перед советською владою. На засіданні Історичного інституту можна було почути про нові дослідження М. Грушевського над епохою Мазепи, в журналі «Україна» прочитати про його нові погляди на білоруське питання. Під час приїзду проф. І. Свінцицького в Історичному інституті можна було почути доповідь Свінцицького про митрополита Андрія Шептицького (митрополита, який був «жупелом фашизму» в советській пресі) і багато, багато чого іншого.

Як ставився Михайло Грушевський до советської влади найкращим показником був 60-річний ювілей історика. Коли зібрався цвіт учених,

які вітали М. Грушевського, коли було прочитано безліч телеграм з різних кінців світу, виступив представник советської влади, голова уряду УССР — Панас Любченко і почав сікуцію Михайла Грушевського за те, що той не кається і пише українську »буржуазно-націоналістичну« історію. »Ви ще повний сил і могли б написати советську історію України«, — так закінчив свою промову П. Любченко.

М. Грушевський мовчав, як камінь, і ні слова не вимовив у відповідь советському сатрапові.

Надійшов червень 1929 року — Сергій Єфремов був заарештований. Всі прислужники советської влади почали виливати свої помії на голову С. Єфремова, щоб догодити владноносцям. Серед прислужників був і найкращий приятель С. Єфремова, орденоносець акад. А. Кримський.

Хоч Михайло Грушевський був у сварці з С. Єфремовим (посварив їх А. Кримський), але як повівся він, коли звернулися до нього представники советської преси? На запитання: »Що ви скажете про справу Єфремова?« — М. Грушевський відповів: »Це справа НКВД і судових органів советської влади, якщо, на їхню думку, він винен, то й покарають його«.

Ця відповідь М. Грушевського, з обурливими коментарями, облетіла советську пресу. З цього моменту починається переслідування М. Грушевського.

Незабаром його викликали до Москви, приставили до нього, як охоронців, советських агентів, і вже на Україну живий Грушевський не повернувся.

Минуло ще трохи часу, М. Грушевського, в супроводі агентів, везуть на курорт до Кисловодську, роблять йому операцію, і мертве тіло закатованого М. Грушевського повертається на Україну.

Коли труна М. Грушевського стояла в конференцзалі Української Академії Наук у Києві, коли переодягнені енкаведисти перепускали людей через залю вклонитися тлінним останкам М. Грушевського, багато переляканих українців відмовили собі в бажанні віддати останню пошану М. Грушевському.

Під охороною переодягнених енкаведистів відбувся похорон М. Грушевського. Родину Грушевського в урядових автомобілях відвезли додому, а трохи перегодом дочку М. Грушевського Катерину і його брата проф. Олександра Грушевського — заарештували і запроторили на Сибір. Підготовані М. Грушевським для публікації наступні томи »Історії України-Руси« — сконфіскували і знищили.

Його мрію закінчити Велику історію свого народу, мрію в жертву якій він приніс своє життя, поховано разом з ним.

Так закінчився останній розділ життя професора Михайла Грушевського.

Т. ОЛЕСЮК-ОЛЕСЕВИЧ

Спогад про Гната Хоткевича*

Дуже дякую Вам за приємну несподіванку, що Ви мені зробили надісланням журналу «Визвольний Шлях» (ч. X, за жовтень 1958) з мою статтейкою...

Я цілком забув про те, що я колись щось подібне писав, — і тепер, по роках, це писання моє навіть мені подобається... Писання мої на-свіжо, ніколи мені не подобаються, бо багато такого, що я хотів би в них сказати, я таки остаточно не висказую... Лише по довгих роках, коли мені трапляється перечитувати мною написане, — воно починає мене задовольняти...

Колись у Харкові Гнат Хоткевич оповідав мені такий анекдот про себе:

Коли він був ще юнаком, то ним опанувала манія писання. Отже, він увесь час, вільний від шкільної науки та домашньої праці, витрачав вдома на писання... Його мати, дивлячися на нього, зайнятого постійно писанням, сумно й з докором говорила: «Ти все пишеш, синку, та пишеш. Яка з того користь? Ти б краще читав більше та думав...»

Отож, я у Тексаському безлюддю слухаюся нині поради Хоткевичевої матері. Читаю й роздумую...

У щоденнику «Свобода» читав про успіхи в Європі нашої Капелі Бандуристів. Наче б щось подібне до колишніх успіхів Капелі Кошиця...

Я перший раз побачив бандуру і почув гру на ній в акомпаньяменті співу в 1915 році на Слобожанщині. Там тоді ще були збереглися простонародні кобзарі. Одного з них змалював у своїй прекрасній картині «Сковородинський псалм» («Кобзар» — ? Л. Б.) — харків'янин Сергій Васильківський.

Біля сходів на гору до університету часто сидів такий кобзар (здається, Петро Дверченко, — Л. Б.), що біля себе мав постійно чималу групу слухачів і виспівував під акомпаньямент досить примітивно зробленої бандури, так думи як і побутові пісні. Я часто, їдучи до університету, зупинявся послухати. Як історичний уламок, — вони робили на слухачів велике враження, але з художнього боку були зовсім маловартісні.

Восени 1915 року, коли я опинився в Харкові, там існувало ще не закрите російською владою «Українське Т-во ім. Квітки-Основ'яненка». Воно уникнуло долі всіх українських товариств по решті України тому, що Слобожанщина належала не до Київської Воєнної Округи, а до Московської і в тій окрузі власті злегковажили собі цілковито українську небезпеку.

Квітчинне товариство «благоразумно» само скоротило свою діяльність, але час від часу продовжувало влаштовувати вечірки з невинним літе-

*) Витяг з листа автора до Л. Биковського з дня 13 листопада 1958.

ратурно-музичною і танцювальною програмою. Для познайомлення з місцевою українською громадою, я, як новоприбулий, очевидно при першій же нагоді пішов на таку вечірку й добре зробив... Бо там зацікавився з людьми, з якими пізніше довелося мені найтісніше працювати на Слобожанщині так на студентському, як і на загально-громадському полі. Там я, між іншим, спіткав колишніх варшавських по університету товаришів — подолян Євгена Кіндратовича Приходька, В. Вікула, а також студента кол. Новоолександрівського Інституту (м. Пулави, в Польщі) — волиняка Поважука... Зав'язок майбутньої всеукраїнської студентської організації Харкова...

На одній із вечірок виступив з рефератом про українців в Галичині полонений д-р Семен Кузик, пізніше відомий кооперативний діяч у Галичині під Польщею, сеймовий посол, і т. д. Корреферентом був інж. Волосенко, батько пані Грини, дружини інж. П. Шоха з Нью-Йорку... На такій вечірці якимось виступив із грою на бандурі та співом і Гнат Хоткевич. Середнього росту, худорлявий, з обличчям подібним до Кулішєвого, чорними вусами та вже прорідлим волоссям над високим чолом. З карими розумними очима, припадаючи на одну ногу він сів на крісло на невисокій естраді в невеличкій залі Квітчиного Товариства. Його бандура прекрасно зроблена, із подвійним грифом та більшою кількістю струн, не була така плоска й широка, як у згаданого мною попередньо (Петра Дрєвченка) — «університетського» бандуриста. Вона більше була випукла, гарно помальована на бронзово й робила дуже елегантне враження. Я таким уявляв собі «торбан»... Голос у Хоткевича виявився дуже м'яким, приємним, а його гра на бандурі всіх нас зачарувала... Таке багатство відтінків, така інтимність... А до того які багаті технічні можливості виконання. Хоткевич тоді загравав рівнож кілька своїх композицій.

Я пізніше дуже часто слухав гру Хоткевича при різних нагодах і я вповні підкорився переконанню ентузіяста Г. Хоткевича про велику музичну майбутність цього інструменту та його величезну національно-відродженську роль. Пізніша педагогічно-організаційна та композиторська діяльність Хоткевича привела до розцвіту бандури і виступу її на широку сцену.

Г. Хоткевич — правдивий батько сучасної української бандурної музики... По революції він був обраний головою Організаційного Комітету Слобожанщини, до п'ятичленного складу якого входив і я. Хоткевич був редактором харківського тижневика «Рідне Слово», що першим на всю Україну з'явилося після революції.

Г. Хоткевич був першим, що став домагатися української мови в церковній Богослужбі, зокрема був звернувся він до харківського архієпископа Антонія Храповицького за дозволом читати Великодню Євангелію по-українськи. Відповідь була: «Слово Боже не годиться паскудити мовою базарних торговок...»

Останній раз я бачився з Хоткевичем у жовтні 1918 р., коли забирав я родину свого батька з Харкова до Берестя...

БОЛЮЧА ВТРАТА

27-го березня 1960 р. помер на 53 році життя бл. пам. ДМИТРО МИСЬКІВ. Довголітній член ОУН, кдл. член Головної Ради ЗЧ ОУН, кол. Головний Контрольний ЗЧ ОУН, член Проводу ЗЧ ОУН, визначний суспільно-громадський діяч, гарячий патріот, всеціло відданий українській визвольній справі.

Народився бл. пам. Дмитро Миськів на західньоукраїнських областях. Вже в юнацьких роках ступив він на твердий шлях революціонера, йдучи слідами свого старшого брата, визначного українського діяча, провідного члена ОУН, що під час німецької окупації склав своє життя в боротьбі за визволення Батьківщини. Важкий був життєвий шлях Покійного, але ні революційне підпілля, ні втрата дружини й сина, що їх відняв від нього ворог, ні втрата брата та інших його рідних, ні важке еміграційне життя політичного емігранта не погасили в нього любови до поневоленої України, ні його постійної, невтомної енергії й ентузіазму в боротьбі за її визволення. Висока ідейність, жертвність, глибокий безкомпромісовий патріотизм, громадська активність, особиста скромність і непохитна віра в ідею, якій він служив — основні риси характеру бл. пам. Дмитра Миськова.

Невблаганна смерть вирвала його з наших рядів, але своєю невтомною і жертвовною працею для визволення України залишив він між нами вічну пам'ять про нього, залишив нам гідний приклад вірного служіння поневоленій Батьківщині.

ВІЧНА ЙОМУ ПАМ'ЯТЬ!

НАШІ ПРИЯТЕЛІ

ЩО РОЗБУДОВУЮТЬ «ВИЗВОЛЬНИЙ ШЛЯХ» ПРИЄДНУВАННЯМ НОВИХ ПЕРЕДПЛАТНИКІВ

1. Г. ЦЕБРИЙ (Чикаго, США)	4 передплат.
2. Б. ШЕВЧЕНКО (Чикаго, США)	3
3. о. прот. П. ФАЛЬКО (Рочестер)	2
4. Книг. ФОКШАНА (Австралія)	2
5. І. ПРОЦИК (Гльостер, Англія)	1
6. М. БАЗЮК (Альберт, Франція)	1
7. І. КАРЧЕВСЬКИЙ (Англія)	1
8. В. ГАРГАЙ (Бері, Англія)	1
9. В. ВАНЧАРСЬКИЙ (Ковентрі, Англія)	1
10. Лука ДЕМЧУК (Ковентрі, Англія)	1

ШИРО ДЯКУЄМО ВСІМ АКТИВНИМ ПРИЯТЕЛЯМ «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ». ХТО ЧЕРГОВИЙ? ПІДТРИМУЙТЕ Й РОЗБУДОВУЙТЕ СВІЙ ЖУРНАЛ!

КАМЕРА-ОБСКУРА**За яку свободу боретесь ?**

Коли читати новоульмівські «Українські вісті» та іншу пресу партійних середовищ, що входять до складу безталанної УНРади, можна naprawdę зворушитися і — не сміється, читачу! — навіть просльозитися. Особливо ж сповнені драматизму виступи в «Українських вістях» голови УНРади п. Івана Багряного. Його вміщена не так давно стаття на цілу першу сторінку «Між фарсою і трагедією» чи «Між трагедією і фарсою» така драматична, можна б сказати — мельодраматична, що варта уваги хіба гуртків художньої самодіяльності. Але разом з тим та стаття і героїчна. В ній бо ж Іван Павлович з властивою йому наступальністю поклав палець у бік московської радіостанції «Освобождение» (тепер — «Свободи») і АКВ, мовляв, якщо великодостоїнні неділимці з тих установ і далі замовчуватимуть декларацію американського конгресу про «Тиждень поневолених націй», то вони, неділимці, можуть опинитися перед загрозою вести свою московсько-шовіністичну, імперіалістичну діяльність без участі в тому українців!

Загроза, що й казати, неабияка. Бо нехай білоемігрантські «старшобратчики» спробують провадити протиукраїнську роботу без... українців! Не легка то штука! Московським еміграційним єдинонеділимським сатрапам потрібні ж експерти з питань «малоросійських». А хто ж такими експертами може бути, як не люди типу А. Ромашка?

Але «освобожденці» тих погроз Багряного і його товаришів не злякалися. виявилось, що вони можуть обійтися без уєрдепівських експертів від «малоруських» справ так само, як міг обійтися Хрущов без Альоші Кириченка, якого, до речі, дехто з наших «політиків» хоче ввести в шерехи українських «мучеників» за національну справу.

Повний текст декларації американського конгресу про «Тиждень поневолених націй» через радіо «Свобода» так і не був переданий, і вся боротьба уєрдепівсько-унрадівських тореодорів із аквбівським єдинонеділимським биком закінчилася на тому, що редакція новоульмівських «Українських вістей» в числі за 7 лютого 1960 року на першій сторінці, під великим трирядковим заголовком, подала інформацію про те, що та сама ганатхемська «Свобода» передала «вклад звернення голови УНРади І. Багряного до всіх українців в СССР», знову ж сплакнувши, що звернення було передане не повністю, з випущенням тих місць, де мовилось про московський імперіалізм. От ідолові «освобожденці» — що вони витівують із головою УНРади Іваном Павловичем! Він їм грозить, він їх трощить, і він, Іван Павлович, не хоче, щоб його і інших із середовища унрадівських демократів радіо «Свобода» передавало будь-які матеріали, а клята «Свобода» передає, та ще й викидає те, що хоче!

Справді — трагедія!

В тому самому числі газети на 4-й сторінці вміщено інший велими достойний, «історичної ваги» документ — текст передачі А. Ромашка через радіо «Свобода» під заголовком: «22 січня — свято української державности і соборности». Цей «артикуль» своїм збмстом є образю для кожного свідомого українця, до якого б політичного середовища він не належав. Бо зміст цього «артикльо» вказує на те, що «героїчні борці» з УРДП за свої «національні права» в «Освобожденні-Свободі» не можуть видушити з себе таких слів, як «національна самостійність», «національна незалежність» і ін. (про «державність», ще і «соборність» говорять так само большевики). В тому тексті тієї Ромашкової передачі на 58 газет-

них рядків (про 22 січня!) ані словом не сказано про головний характер акту 22 січня — вияв волі українського народу жити своїм власним, самостійним національним життям у відриві від споконвічного ворога України — Москви!

З того випливає, що урдепівські революціонери хоробрі й завзяті доти, доки вони воюють... за редакційними столами своєї газети. А коли переступають блискучі пороги інституцій АКВ, їм перехоплює дух і вони, сердешні, негодні й бажаного слова вимовити. Яка в тому магічна сила — чи то страх, чи «дипломатична чемність», джентльменська «ввічливість», чи запах розкішних зеленолистих пальм — не знати, лише факти залишаються фактами.

До речі, коли вже згадуємо радіопередавання «Свободи» і гротескову «войовничість» новоульвівських «Українських вістей», то нехай нам буде вільно порівняти, як, напр., подала про Центральну Раду київська московсько-більшевицька газета «Радянська Україна» (ч. 35) за 12 лютого 1960 року:

«Центральна Рада... намагалася відірвати Україну від Радянської Росії... Націоналістична Центральна Рада перетворилася в один із центрів... контрреволюції для боротьби проти Радянської Росії, проти встановлення радянської влади в Україні». (Підкреслення «Рад. України»).

Отже підсоветський український читач і слухач більше правди дізнається про Центральну Раду з «Радянської України», ніж з Ро-

машкових чи Багряного передавань через радіо «Свобода»! Парадокс, але це факт, хоч який немилий, бож хай Ромашко чи Багряний спробують через те радіо передати в Україну, що Центральна Рада боролася за відрив України від Росії!

Зрештою, у світлі всіх тих фактів постає запитання: за яку свободу борються пани з політичних середовищ, що примикають до УНРади? За свободу без лапок чи за «свободу» з лапками? Коли за свободу без лапок, себто — за свободу поневоленого і гнобленого московсько-більшевицьким скупантом українського народу, тоді нема чого ставати в позу великих страдників-мучеників на полі бою з «милостивими єдиномудрими» в АКВ і злощасному радіо «Свобода», а треба набратися мужности-відваги порвати з ними раз назавжди, повернутися обличчям до України і йти разом з українським народом у його затьняжній протимосковській боротьбі. А коли ж згадані пани борються за «свободу» в лапках, себто за свою власну свободу в московській радіостанції «Свобода», за привернення там собі позицій, подібно, як нинішній голова «Спілки письменників України» в Києві Олесь Гончар бореться за те, щоб московська Спілка письменників приділяла «більше уваги» українським письменникам, — тоді нема чого баламутити незорієнтованих у тих справах людей і вдавати з себе «борців-страдників» за «народне діло».

П. Слобжанський

ПОЖЕРТВИ НА ПРЕСОВИЙ ФОНД «ВИЗВОЛЬНОГО ШЛЯХУ»

Велика Британія

Листа ч. 1055 (Ліверпуль). Жертували по 10 ш. — О. Миндюк, О. Тацин, В. Капустинський; по 5 ш. — І. Войчук, М. Зільник, Т. Голій, П. Кухарський, Р. Лапка; по 4 ш. — М. Букота; по 2 ш. 6 п. — В. Бонк, Д. Лушняк.

Листа ч. 1056 (Манчестер). Жертували по 10 ш. — В.З.; по 5 ш. — Т. Саварчук, П. Козицький; по 1 ш. 3 п. — Ф. Денес, М. Ящукур, З. Смик, І. Заним; по 1 ш. — Г. Шеференко.

Листа ч. 1057 (Манчестер). Жертували по 15 ш. — П. Куцик; по 5 ш. — П. Мартинюк; по 4 ш. 6 п. — М. Шкірпон; по 3 ш. — М. Лисюк, М. Леськів; по 1 ш. 3 п. — А. Ославський.

Листа ч. 1058 (Манчестер). Жертували по 10 ш. — Д. Павлюк, І. Лопишанський, Д. Бабчук, І. Кочкович; по 5 ш. — М. Колиба, І. Білусяк, Д. Угрин, М. Слободян; по 2 ш. 6 п. — Н. Масечко, І. Передрук; по 2 ш. — О. Сузанський.

Листа ч. 1060 (Манчестер). Жертували по 1 ф. — Д. Литвин. Мельник; по 15 ш. — Т. Лихолат; по 10 ш. — Г. Врубель, В. Балицький, М.Д., М. Карабін, В.П., С. Вертило, М. Доничинський; по 5 ш. — В. Добрянський, Є. Олійник, М. Федішин, В. Скалок, С. Дзіндра, М. Гнатів; по 4 ш. — О. Децак; по 3 ш. — М. Озюк, Г. Ільчишин.

Листа ч. 1061 (Манчестер). Жертували по 1 ф. — І. Колодчин, Д. Литвин; по 15 ш. — В. Деник; по 10 ш. — П. Малюх, К. Коморницький, Татарин.

Листа ч. 1063 (Манчестер). Жертували по 10 ш. — В. Шилитин, І. Воловець; по 7 ш. — Є. Трус; по 5 ш. — Б. Воднарець, О. Розмаїтий, О. Слоновьський; по 2 ш. 6 п. — А. Сиваник, М. Воднар, Т. Галушак, П. Рибак, В. Гавриляк, Д. Дідик; по 1 ш. — Б. Грибик.

Листа ч. 1064 (Манчестер). Жертували по 10 ш. — П. Костець-

кий, В. Карапата, І. Дрегіт, П. Пронишин, В. Андрусин; по 5 ш. — Я. Криса, П. Березицький, В. Павліщ, Д. Рудзінський, Г. Стадницький, В. Малкович, Т. Турчанівський, Т. Стуз, Н. Каліщинський, І. Білик; по 2 ш. 6 п. — В. Гичка, О. Добуш.

Листа ч. 1065 (Манчестер). Жертували по 14 ш. — В. Струтинський; по 10 ш. — Р. Лучків, В. Кузьмич; по 5 ш. — С. Левицький; по 4 ш. — О. Петришин, В. Василик; по 2 ш. 4 п. — Дубровський.

Листа ч. 1066 (Манчестер). Жертували по 1 ф. — О. Марковський; по 10 ш. — С. Попадюк, Р.Б.; по 5 ш. — Е.М., М.О., В.А.; по 2 ш. 6 п. — М.К., А.В.

Листа ч. 1067 (Манчестер). Жертували по 10 ш. — В. Рутковський, Д. Олещук, В. Паращук; по 5 ш. — М. Самборський, В. Задоротний, В. Антішко, М. Кравець; по 2 ш. 6 п. — В. Горанина, Я. Мороз, М. Дзундра, М. Риндзак.

Листа ч. 1068 (Манчестер). Жертували по 10 ш. — В. Левицький; по 5 ш. — С. Гашук; по 2 ш. — Максимович, Плішка, Петрук, Музика, В. Гашук.

Листа ч. 1069 (Манчестер). Жертували по 10 ш. — І. Макогін; по 5 ш. — В. Вало, М. Чипига.

Листа ч. 1070 (Манчестер). Жертували по 1 ф. — М. Дашко, Добродій, О. Блашків; по 10 ш. — М. Остафійчук, Т. Крупа, І. Крутигорова, Я. Соколик, І. Середницький, В. Шаблінський, І. Фонтарук, М. Гайда, М. Лучків, С. Мартинюк, С. Шумко; по 7 ш. — С. Сало; по 6 ш. — В. Лапей; 5 ш. 6 п. — М. Хамус; по 5 ш. — М. Ковальчук, Т. Козак, І. Петлюк, С. Левицький, І. Гето, Т. Субота, П. Гарасим, М. Нанівський, В. Іванків, В. Смола, Р. Крупник; по 4 ш. — Т. Рачкович, Ф. Кисляк; 2 ш. 6 п. — О. Червінський, І. Соловей, С. Дзира, П. Тітич, В. Дитка, І. Савдак; по 2 ш. — П. Покорчак, І. Вацяк, Р. Руцький.

Листа ч. 1121 (Гаддерсфілд). Жертвували по 10 ш. — Л. Свистун, С. Дверський, Я. Лютик; по 5 ш. — С. Драпан; по 3 ш. — П. Матвійчук; по 2 ш. 6 п. — М. Мокрицький, В. Туркас.

Листа ч. 1122 (Гаддерсфілд). Жертвували по 2 ш. 6 п. — І. Скляр, А. Прихідний, В. Зубак, В. Чайківський; по 2 ш. — М. Даців.

Листа ч. 1123 (Гаддерсфілд). Жертвували по 5 ш. — Климчак; по 2 ш. 6 п. — М. Данилюк, І. Гарасимів, Ю. Лівка, М. Семенич; по 2 ш. — Д. Галонська.

Листа ч. 1124 (Гаддерсфілд). Жертвували по 10 ш. — Г. Гец; по 5 ш. — Цюрпіто, М. Фрицин, Г. Галан; по 4 ш. — І. Янівський; по 3 ш. — С. Піскош, П. Штерб; по 2 ш. 6 п. — М. Бишко, С. Ферко, О. Гайва, Д. Черепаняк, В. Шпак, М. Головяк; по 2 ш. — Й. Тика, Г. Піскуш, І. Шпак, С. Макс, М. Птиця, С. Плюта, К. Мандзюк.

Листа ч. 1125 (Гаддерсфілд). Жертвували по 1 ф. — А. Верней, П. Кметь, М. Іванюк; по 10 ш. — В. Красовський, І. Маркович, І. Жмуд, В. Кіндрат, Т. Зінчук; по 5 ш. — М. Прокопович, І. Ку克林ський, С. Пасічник, М. Чернюк, В. Семанчук, Г. Раківський; по 3 ш. — Ю. Тематенко; по 2 ш. 6 п. — А. Радишівський, І. Черкас, М. Білас, Г. Білоус, М. Лазарук; по 2 ш. — Д. Грик..., В. Дуда; по 1 ш. — М. Вовк, П. Мазяр.

Листа ч. 1126 (Гаддерсфілд). Жертвували по 10 ш. — П. Федук; по 5 ш. 6 п. — В. Громяк; по 5 ш. — О. Наконечний, М. Варениця, П. Януш; по 3 ш. — М. Молікевич, М. Якімець, О. Коропівський; по 2 ш. 6 п. — І. Чолад, П. Шох, П. Щербан, Г. Дудак, І. Лобас; по 2 ш. — І. Скочиляс, П. Луцків, В. Кармазин, К....

Листа ч. 1146 (Блекбурн). Жертвували по 5 ш. — М. Крупа, Ю. Мандрик; по 3 ш. — М. Пайкош; по 2 ш. 6 п. — С. Дудар; 2 ш. — Ю. Олійник.

Листа ч. 1166 (Данді). Жертвували по 10 ш. — П. Максимів; по 5 ш. 6 п. — М. Риба; по 5 ш. — А. Лизишин, Д. Смолій, П. Тар-

навський, М. Боечко, Ю. Ілюк; по 3 ш. — М. Бабиц, 2 ш. 6 п. — І. Грицик, В. Корж, Д. Прокопів, В. Секундяк, Г. Остапчук, Скабера; по 2 ш. — А. Дулик, О. Бордуляк, І. Варський, Ф. Копля, М. Стець, І. Ємич, О. Данилюк, С. Котик, І. Лисович, С. Мелешко, Назаревич, Данилишин, А. Заневич; по 1 ш. 6 п. — І. Рава, А. Рава, Д. Рава; по 1 ш. — Н. Самелюк, Н. Гарватюк, В. Когут, О. Ваврин, П. Швец, І. Лупушанка.

Листа ч. 1167 (Данді). Жертвували по 10 ш. — Е. Король; по 2 ш. 6 п. — І. Василик, З. Шинта; по 2 ш. — Ю. Хомяк, І. Куць; 1 ш. — М. Вовк.

Листа ч. 1168 (Пертс). Жертвували по 4 ш. — П. Шавель; по 2 ш. 6 п. — М. Шевчук; по 2 ш. — М. Гута, М. Кігчак, Б. Богачин.

Листа ч. 1169 (Галашіле). Жертвували по 5 ш. — М. Назар, П. Микита, М. Ридаш; по 4 ш. — П. Зембаль; по 2 ш. 6 п. — М. Зорик, М. Ферко, М. Хробак, М. Вір..., В. Лучка, Г. Славич, М. Князевич; по 2 ш. — В. Семеншин, М. Бера, М. Федик, Е. Собовська, П. Тишко; по 1 ш. 6 п. — В. Чубатий; по 1 ш. — В. Смально, В. Микита, І. Диблянка, П. Сквоук, В. Гурак, С. Кавулич, П. Чумаченко.

Листа ч. 1170 (Бончестер). Жертвували по 5 ш. — Р. Федорук, М. Ралець, О. Остапчук, М. Кучма; по 3 ш. — Р. Кріль; по 2 ш. 6 п. — В. Пивоварчук; по 2 ш. — М. Забитко; по 1 ш. 6 п. — Р. Федорук; по 1 ш. — І. Кравець, М. Ковлига.

Листа ч. 1171 (Глязгов). Жертвували по 3 ш. — С. Сампара; по 2 ш. 6 п. — Б. Бріль, А. Сухінський, Т. Гижний, В. Висоцький, М. Гладш; по 2 ш. — О. Мазур, М. Бойко, І. Бекирський.

Листа ч. 1172 (Едінбург). Жертвували по 10 ш. — М. Лисак; по 5 ш. — В. Лисак, М. Магдич, І. Федорів, В. Довгун; по 3 ш. — М. Лозинський, І. Курисок, П. Карпа; по 2 ш. 6 п. — Е. Ткачук, Г. Воробець, М. Лавринович; по 2 ш. — І. Курилюк.

Листа ч. 1173 (Едінбург). Жертвували по 1 ф. — І. Г.; по 10 ш. — Е. Стецин, І. Равлюк, І. Ковальчик, Г. Лестюк, С. Василів,

о. М. Матичак, М. Соснівка; по 5 ш. — І. Пак, Г. Скобара, В. Григорський, Я. Олексюк, Свиц, І. Скіцько; по 2 ш. 6 п. — Т. Ратушний, І. Сенік; по 2 ш. — П. Валько.

Листа ч. 1174 (Единбург). Жертвували по 7 ш. 6 п. — А. Клапцуняк; по 5 ш. — І. Худа, В. Мицьканюк, М. Галіней, М. Пазирович; по 4 ш. — М. Заводецький; по 3 ш. — Д. Соколюк, Г. Мельник; по 2 ш. 6 п. — П. Вороновський, Е. Шашка, А. Берчук, Е. Бабій, М. Байтала; по 2 ш. — В. Чучук, М. Березовський.

Листа ч. 1175 (Гадінгтон). Жертвували по 10 ш. — П. Дем'ячук; по 5 ш. — В. Дем'ячук; по 3 ш. — І. Барабаш, О. Дем'ячук; по 2 ш. 6 п. — М. Янотік, Р. Федоришин, Г. Андрушка, К.В., Ш. Макар.

Листа ч. 1196 (Рушден). Жертвували по 7 ш. 6 п. — О. Цвях; по 5 ш. — С. Дмитрик, Ришкович, М. Гуда, І. Глушко, Н. Комарницький; по 3 ш. — Князевич; по 2 ш. 6 п. — М. Мельник, М. Щербатюк, П. Могилівка, С. Кушнір, В. Слободан, І. Шергей, Дрогомирецький, І. Прокопюк, Г. Чернопиский, В. Гудз, В. Алексевич, Дубонович, Гавва, І. Гичка; по 2 ш. — П. Дуззда, І. Козир.

Листа ч. 1028 (Олдгам). Жертвували: Г. Мельник — 5 ш.; В. Блашко — 3 ш.; по 2 ш. 6 п. — М. Гаврилович, Г. Дубас, Д. Горбачевський; по 2 ш. — І. Сеймівський, А. Собчичин, М. Долотко, І. Янківський — 1 ш.

Листа ч. 1029 (Олдгам). Жертвували: В. Гнатів — 6 ш.; по 5 ш. — Я. Підбурський, Бакай, Ф. Заворський, В. Волочанський, Г. Сандуляк, С. Віда; по 3 ш. — Ю. Кізмович, З. Ульчак, Пристацький; по 2 ш. 6 п. — Я. Квас, С. Бойчук, В. Копко, Дмитришин, І. Відоляк; по 2 ш. — Я. Шипка, Т. Окунь, С. Бобак.

Листа ч. 1030 (Олдгам). Жертвували: Береза — 10 ш.; по 5 ш. — С. Дубач, М. Кіт, П. Завойовський, І. Стецько, М. Чарченко; по 3 ш. — Т. Пиличний, Я. Качерай, А. Хома; по 2 ш. 6 п. — Камянка, Пеш, А. Тарнавський, С. Задвірний; по 2 ш. — Петро, А. Кіндзерський.

Листа ч. 1031 (Олдгам). Жертвували: по 10 ш. — А. Іванчук, В. Шклянка; по 5 ш. — В. Винник, І. Токарик, Д. Кушик, Н. Мацький; по 2 ш. 6 п. — Е. Теш, Я. Павликівська.

Листа ч. 1032 (Олдгам). Жертвували: П. Широкий — 1 фун.; по 10 ш. — С. Кушнір, С. Стецько; по 5 ш. — Данило, Л. Качкан, М. Турчин, В. Андрейко; по 2 ш. 6 п. — М. Магас, О. Верхала, В. Микоглід, М. Драбик, М. Запопний; А.К. — 2 ш.

Листа ч. 1033 (Олдгам). Жертвували: по 10 ш. — М. Баландович, П. Басюк, М. Фаберський; по 5 ш. — М. Рудковський, С. Бобко, О. Федів, В. Нестюр, І. Небезняк, І. Шевчук, А. Воронюк, А. Окопський, О. Уруський; М. Семянчук — 4 ш.; по 2 ш. 6 п. — І. Пташник, Д. Вишинський, І. Христавчук, О. Бурнин, Данилишин, А. Вольний, Е. Попко, П. Кузьо; П. Мончук.

Листа ч. 1197 (Бедфорд). Жертвували — В. Мороз — 1 фун.; по 10 ш. — В. Петришин, І. Шпилей, П. Кушик; В. Штангбрит — 7 ш.; по 5 ш. — М. Мадимас, І. Походай, С. Дашинич, Е. Стричко, В. Крамар, І. Пудилак, А. Білик; В. Воврин — 4 ш.; І. Торбач — 3 ш.; по 2 ш. 6 п. — Ф. Мольців, Й. Баль, М. Сміюта, В. Гуцул, А. Цигух, М. Жупинський, Б. Лазар, С. Петрів, В. Комарницький, М. Околович, В. Галась, З. Костенків, Т. Сава, О. Лукрих, Р. Кулинич; по 2 ш. — П. Комарницький, М. Дуфанець.

Листа ч. 1201 (Лій). Жертвували: В. Палюга — 10 шіл.; по 5 ш. — П. Казан, І. Семкович, В. Бабинець, Т. Дзундзел, М. Парадюк, П. Зенко, М. Дідюк; Д. Силаник — 4 ш. 6 п.; по 2 ш. 6 п. — Д. Федорин, Д. Стромінський, І. Семчак, В. Флюнт.

Листа ч. 1202 (Лій). Жертвували: П. Балицький — 7 ш. 6 п.; по 5 ш. — Д. Бойчук, І. Кулинич, М. Глушко, М. Довган, П. Юрків; по 3 ш. — П. Дацьків, П. Баран, І. Маслюк; по 2 ш. 6 п. — П. Пістун, Т. Грабовенський.

Канада

Листа ч. 164 (Моуз Джав). Жертвували по 2 дол. — В. Павлішак, М. Горбай; по 1 дол. — С. Гальчик, Е. Попович.

Листа ч. 217 (Лашін). Жертвували по 2 дол. — С. Животко, М. Новидайко, В. Шульган; по 1 дол. — Ю. Данилівський, М. Жеребецький, М. Буряк, М. Біжик, І. Біжик, А. Скурчак, І. Дукович, Т. Жеребний, Керечинський, Кордаш, І. Чурма, Луць Морик..., І. Сидор, М. Кира, М. Конашевич, В. Гуменюк, Г. Шевчук, В. Новак, Б. Гнайда, Б. Білоган, І. Хомка.

США

Листа ч. 351 (Дітройт). Жертвували: М. Березовський — 2 дол.; по 1 дол. — В. Сеньків, Т. Гундич; С. Копитко — 50 цент.

Листа ч. 394 (Чікаго). Жертвували: Т. Фірцович — 2 дол.; І. Гулик — 1 дол.; І. Рибак — 50 ц.

Листа ч. 550 (Чікаго). Жертвували по 2 дол. — П. Співак, В. Шпот; по 1 дол. — А. М. Співак, М. Корній.

Листа ч. 559 (Чікаго). Жертвували — Б. Шевченко — 3 дол.; по 2 дол. — І. Дарко, М. Коленський, І. Масник, В. Палій, Наталія Масник, І. Галамай, М. Сливка, В. Яворський, П. Деркач; по 1 дол. — Ольга Масник, Лариса Палій, І. Фітз, І. Воробець, Ніна Ільчук, Л. Филипович, А. Д., І. Михальцевич, М. Гриневич.

Листа ч. 584 (Рочестер). Жертвували по 1 дол. — П. Стритаренко, Лідія Захарків.

Листа ч. 937 (Нью-Йорк). Жертвували: В. Скомський — 2 дол.; по 1 дол. — І. Терещевський, О. Кручко, Т. Шкорута, І. Юшкевич, П. Іваськів, В. Комар, М. Віленчук, В. Лавро, Т. Барабан, М. Стеців.

Листа ч. 568 (Клівленд). Жертвували: В. Павлічка — 5 дол.; по 2 дол. — Т. Василек, В. Ільчишин, С. Бура, М. Дідич, І. Підгірний; по 1 дол. — М. Охрін, М. Гейнаш, В. Яцевич, В. Сенків.

Австралія

Листа ч. 815 (Альбани). Жертвували по 1 фун. — В. Рудницький, Я. Дашковський, Л. Щебетак, Н. Нечипір; по 10 ш. — Н. Григориць, Р. Борчаковський, Ю. Пашок, М. Мелехів; Г. Дуденко — 5 ш.; Л. Леміш — 2 ш.

Листа ч. 774 (Бересфілд). Жертвували по 5 ш. — С. Вишинський, М. Мудрик, Е. Гробелько.

Листа ч. 760 (Барнлей). Жертвували по 1 фун. — Д. Бурмич, А. Дикий; по 10 ш. — В. Кузик, О. Матіяш.

Індивідуальні пожертви

Англія

Ю. Мороз (Лондон) — 1 фун.; О. Гандзій (Тодморден) — 1 фун.; Л. Мицишин (Блекбурн) — 1 ф. 5 шіл.; П. Стасюк (Челмсфорд) — 1 фун.; М. Душний (Лій) — 12 ш.; Я. Маринюк (Ньюгейвен) — 10 ш.; А. Когут (Міддлсборо) — 10 ш.; М. Кавецький (Ноттінггам) — 8 ш.; М. Стухлий (Ковентри) — 8 ш.; В. Нагнибіда (Лінкольн) — 6 ш.; М. Вовк (Сталібрідж) — 6 ш.; Р. Гусак (Бери) — 6 ш.; М. Скалич (Аштон) — 6 ш.; В. Ославський (Болтон) — 5 ш. 6 п.; В. Стасів (Ноттінггам) — 5 ш.; І. Меленюк (Ноттінггам) — 5 ш.; М. Яроцький (Брадфорд) — 4 ш.; М. Когут (Галіфакс) — 4 ш.; Т. Андрушко — 2 ш. 6 п.; О. Крашевський — 2 ш.; І. Шкварчук — 2 ш.; М. Чорний — 2 ш.; Я. Павлишин — 2 шіл.

П. Середюк (Австралія) — 1 ф.; П. Худаківич (Австралія) — 10 ш.; В. Дячок (Аккрінгем) — 6 ш.

США

М. Воробець (Чікаго) — 10 дол.; Л. Залізник (Нью-Йорк) — 7 дол.; Ю. Микитин (Нью-Йорк) — 5 дол.; Т. Марушак (Понтіак) — 3 дол.; В. Луцейко (Нью-Йорк) — 2.50 дол.; З. Рудник (Філадельфія) — 2 дол.; Д. Онищенко (Нью-Йорк) — 2 дол.; М. Гурський (Нью-Гавен) — 2 дол.; Т. Островський (Нью-Йорк) — 2 дол.

Т. Трубіч (Бельгія) — 100 б. фр.; М. Корольок (Бельгія) — 50 б. фр.

Гн. Маргинець (Німеччина) — 10 нм.; М. Лехів (Франція) — 2000 фр.ф.

Канада

М. Загребельний (Торонто) — 5 дол.; І. Каниока (Росемонт) — 5 дол.; М. Данилюк (Монтреаль) — 2.50 дол.; Д. Стецюк (Вінніпер) — 1.50 дол.

(Продовження в наступ. числі)

Всім Збірщикам і Жертводавцям — складаємо сердечну подяку.